

Յովսէփ Նալպանտեան, *Ամերիկահայ Գիրքի Պատմութիւն. Մատենագիտութիւն 1858-2011 - Հայկական Բառարաններու Համառօտ Պատմութիւն*, Լոս Անճելըս, Տպարան «Երեւան», 2011, 178 + 71 էջ:

Հայ գիրքի մատենագիտութեան կազմութիւնը կապուած է բազմապիսի դժուարութիւններու հետ: Մեր պատմական փորձանաւոր ճանապարհը, որ յանգեցուցած է աննախադէպ ցրուումի, նաեւ յառաջ բերած է մշակութային արժէքներու աշխարհասփիւռ տարածում ու ծրարձակում, ինչ որ չափազանց կը դժուարացնէ որեւէ բնագաւառի համապարփակ դասակարգումն ու ցուցակագրումը:

Ահա թէ ինչու ողջունելի է ամէն ճիգ, որ կը միտի հայ տպագիր գրականութեան ցանկագրումին, քանի որ ան թէ՛ ի մի կը բերէ տարածքա-ժամանակային որոշ կտրուածքի մը արտադրութիւնը եւ թէ՛ կը հարթէ ճանապարհը այդ բնագաւառին աշխատողներուն: Ամերիկահայ բանասէր Յովսէփ Նալպանտեան վերջերս մէկ հատորի մէջ միացուցած է երկու առանձին աշխատութիւններ՝ «Ամերիկահայ Գիրքի Պատմութիւն» եւ «Հայկական Բառարաններու Համառօտ Պատմութիւն», ձօնուած՝ հայկական տպագրութեան 500ամեակին, գորս պիտի քննարկենք անջատաբար: Աւելորդ չէ նշել, որ երկու գործերը բառին բուն իմաստով պատմութիւն չեն (առաջինին ենթախորագիրը արդէն կը բացայայտէ ատիկա), քանի որ հեղինակը կեդրոնացած է ցուցակներու կազմութեան վրայ:

Քալիֆորնիաբնակ հեղինակը առիթը ունեցած է շրջանի գրադարաններուն եւ գրախանութներուն, ինչպէս եւ երկրի այլեւայլ գրադարաններու հայկական բաժիններուն դիմելու, գրաւոր աղբիւրներէ օգտուելու կողքին: Տեղւոյն վրայ պրպտումը կը կազմէ առիւծի բաժինը գիրքի «շրջանային» մատենագիտութեան մը, թէեւ հաւանական է, որ Հայաստանի ու Սփիւռքի մեծ մատենադարանները պարունակեն այնպիսի հրատարակութիւններ, որոնք պահպանուած, հասանելի կամ գտանելի չըլլան հիւսիսամերիկեան ցամաքամասին վրայ: Անհրաժեշտ է նշել, որ այդ հաւաքածոներէն ոմանք արդէն համացանցի վրայ գետեղած են իրենց ցուցակները, ինչ որ օրհնութիւն մըն է հետազօտողին համար: Հայ հնատիպ գիրքի մատենագիտութիւնը, որ ցարդ ընդգրկած էր 1512-1920 թուականները, վերջերս ճոխացած է «Յակոբ Մեղապարտ» առցանց նախագիծով, որուն առաջին յաւելումը 1920-1930 թուականներուն կը վերաբերի (տե՛ս՝ www.nla.am/Arm/meghapart/frame.html):

Ամերիկահայ գիրքի սկզբնաւորութիւնը կապուած է բացառաբար կրօնական բնոյթ ունեցած առաջին հրատարակութիւններու հետ (ամերիկացի միսիոնարներու քարոզչական գործունէութեան սատարելու համար), որոնց հետեւած է բուն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորումը 1889ին: Նալպանտեան ցուցակագրած է 1858-1888ին լոյս տեսած 20 խորագիր (էջ 138-139), որոնցմէ առաջինը *Քրիստոնէութիւնը Ու Քրիստոնեան: Ճամբորդութիւն* հատորն է, տպագրութեան անստոյգ վայրով ու առանց հրատարակիչի թէ էջերու նշումի: Հեղինակը, ըստ երեւոյթին, չէ տեսած Թէոդիկի Տիպ Ու Տառը, ուր նշուած է *Ապաշխարացոյցը* որպէս անգլանիկ ամերիկահայ հրատարակութիւն (նիւ

Ետք, Աստուածաշունչի Ընկերություն, 1857): Ճիշդ է, որ վերջինիս որեւէ օրինակ կը թուի գոյություն չունենալ, բայց պատճառ չենք տեսներ, որ Թէոդիկ գայն շփոթած ըլլայ 1839ի առաջին հրատարակութեան հետ¹:

1920-1950ին Պոստրեն ու Նիւ Եորքը եւ 1980ականներէն ի վեր Լոս Անձելըսը սփիւռքահայ գրահրատարակչական մարզին մէջ բաւական նշանակալից տեղ գրաւած են: Գիրքի տպագրութեան առընթեր, ամերիկահայ մամուլը ուրոյն դեր ունեցած է՝ թէ՛ ամէնօրեայ եւ թէ՛ պարբերական կարեւոր հրատարակութիւններով:

Աշխատութիւնը բաժնուած է երկու մասերու. այբբենական կարգով ներկայացուած հեղինակներու գիրքեր (էջ 9-138) եւ «Յուշամատեններ, Բացառիկներ, Կրօնական Եւ Այլ Հրատարակութիւններ» բաժինը՝ ժամանակագրական կարգով (էջ 139-157, այսուհետեւ՝ ԺՅ): Ապա կու գան անձնանուններու ցանկերը առաջին (էջ 158-172) եւ երկրորդ (էջ 173-176) մասերուն համար: Աւարտին դրուած է օգտագործուած աղբիւրներու ցանկը:

Գիրքը անկասկած պիտի շահէր, եթէ հեղինակին եռամեայ ճիգին պտուղը ներածականով մը վերլուծումի ու քննական մեկնաբանութեան ենթարկուէր: Հայրենի գրականագէտ Սուրէն Դանիէլեանի «Փոխան Նախաբանի»էն կ'իմանանք, որ հատորը աւելի քան 950 հեղինակներու մօտ 2200 գիրք մէկտեղած է (էջ 4), մինչդեռ, ըստ Նալպանտեանի մօտաւոր գնահատումին, ցարդ 145.000 հայերէն հատոր տպուած է ամբողջ աշխարհի մէջ²: Հետեւաբար, Միացեալ Նահանգներու մէջ տպուած հայերէն գիրքերը կը կազմեն ընդհանուրին շուրջ 2 առ հարիւրը: Պատկերը կը փոխուի, բնականաբար, եթէ, աւելի տրամաբանօրէն, վերոյիշեալ թիւը (որուն պէտք է գումարել ոչ-հեղինակային 321 գիրք, ըստ «Այլ Հրատարակութիւններ»ու բաժնի մեր հաշուառումին) համեմատականի մէջ դրուի սփիւռքահայ տպագրութեան ընդհանուր քանակին հետ:

Այս աշխատութիւնը իրագործուած է գոյգ սկզբունքներու՝ այբբենականի ու ժամանակագրականի իւրայատուկ խառնուրդով: Վերջին սկզբունքին ամբողջական կիրարկումը աւելի յստակօրէն պիտի ցոյցնէր տարբեր ժամանակաշրջաններու արտագրութեան պատկերը՝ թէ՛ քանակական եւ թէ՛ որակական առումով, մինչ այբբենական սկզբունքը կարելի էր վերապահել վերլուծական ցանկերուն: Դժբախտաբար, այս ցանկերուն կառուցը չ'օգնեւ ընթերցողին, որ գիրքին պարփակած տեղեկութիւնները կարենայ դիւրութեամբ գտնել:

Նալպանտեան չէ գոհացած մատենագիտական միաւորները նկարագրելով, այլեւ աշխատած է, ըստ կարելոյն, իւրաքանչիւր գիրքի հեղինակին մասին նուազագոյն տուեալները պարզել՝ բուն անունը, ծննդեան ու մահուան թուականն ու վայրը: Ասիկա գիրքը կը դարձնէ աղբիւր մը, որուն կարելի է դիմել՝ տուեալ անձի մը ինքնութեան նուազագոյն տուեալները գտնելու յոյսով: Արդարեւ, մեր հաւաքական պայմանները չեն ներեր, որ ուսումնասէրները կարենան կենսագրական նուազագոյն տուեալներ պատրաստի կերպով գտնել ու հաղորդել: Ո՛չ տրամադրելի տեղեկատու աղբիւրները կատարելութեան յաւակնութիւն ունին, ո՛չ ալ տուեալներու շտեմարաններ կը ստեղծուին, որոնք այդ փնտռուածքը դիւրացնեն:

Այբբենական ցանկին մէջ, Նալպանտեան արձանագրած է հեղինակը իր բուն անունով եւ ապա գրչանունով, եթէ տրամադրելի է: Այս սկզբունքը, սա-

կայն, կը խոչընդոտէ պրպտումը: դժուար թէ ընթերցողը փնտռէ Յակոբ Տէր Յակոբեանը կամ Համբարձում Կէլէնեանը, այլ՝ Շահան Նաթալին կամ Համաստեղը, որոնց բուն անունները կրնայ չիմանալ: Այս անպատեհութիւնը կրնար մասամբ դարմանուիլ, եթէ կեղծանուններու վերլուծական ցանկ մը ըլլար: Անձնանուններու ցուցակը այս իմաստով օգտակար չէ: Մեր կարծիքով, աւելի գործնական պիտի ըլլար, եթէ բոլոր գիրքերը արձանագրուէին այնպէս ինչպէս լոյս տեսած են՝ հեղինակի բուն անունով կամ գրչանունով, ինչ որ նաեւ պիտի դիւրացնէր գրադարանային որոնումները:

Վրիպումներ նկատելի են կարգ մը անուններու եւ մականուններու մէջ՝ Մ. Սմբատ Գաբրէլեան (գրուած է *Մէլիքաշ/թ*), Գ. Յ. Գարակիւլեան (ոչ թէ *Բ. Գարագիւլեան*), Թէոդիկ (*Հապճիհնճեան*, ոչ թէ *Հապճիհեան*), Ա. Լ. Թումայեան, ոչ թէ *Թումոյեան*), Արամ Հայկազ (*Չէքէմեան*, ոչ թէ *Չէքմէեան*), Միսաք Հայկենց (գրուած է *Միլոտիչ*), Խաչատուր Քհնյ. Պօղոսեան (գրուած է *Յակոբ*՝ աւագանի անունով), Ներսէս Վիրապեան (անունը նշուած է որպէս ծածկանուն), Տիրայր Արք. (*Տէր-Յովհաննէսեան*, ոչ թէ *Մարգարեան*), Վարդան Տիրատ (գրուած է *Տիրան*): Աւելցնենք, որ Զարեանդ գրչանունն է Զաւէն Նալպանտեան եւ Վարդուհի Քալանթար-Նալպանտեան ամուլին, եւ ո՛չ միայն առաջինն³: «Արթին» Աշճեանը Արտէն Ա. Քհնյ. Աշճեանն է, ծնած՝ 1919ին Հալէպ, աւագանի անունով՝ Անդրանիկ (ներկայիս կ'ապրի Նիւ Եորք): Պատ. Արսէն Կիրակիզեանի անունը պէտք է ըլլայ *Կէօրկիզեան* (համա. կնոջ՝ Նուար. Կէօրկիզեանի անունը, էջ 62): Կենսագրական տեղեկութիւնները (ծննդեան/մահուան թուականներ եւ վայրեր) կը կարօտին ճշգրտումներու եւ յաւելումներու⁴:

Անուններու գրեթէ բոլոր մէջ որոշ անձնութիւններ կան: Օրինակ՝ Յարութիւն Քիւրտեանը դարձած է «Քիւրդեան», Կարապետ Բասմաջեանը՝ «Պասմաճեան», Սուրէն Երզնկեանը՝ «Էրզնկեան», Իսկ Նորայր Աղաբեանը՝ «Ատաբեան»: Պաքուրանը (էջ 100) հաւանաբար *Բակուրան* է (Վահան Քիւրքճեանի գրչանունը), որ դասական մատենագրութեան *Բակուր* անունէն բխած է եւ ենթակայ չէ հնչիւնափոխութեան (հեղինակը արդէն արեւմտահայերէն գրող էր):

Որոշ անուններ երկու անգամ կ'երեւին, թէեւ յիշատակումներէն մէկը կը թուի միւսին կրկնութիւնը կամ ամբողջացումը: Այդպիսի գոյգեր են Խ. Ն. Գալառ/Խաչիկ Նետիւրեան, Զուլիէտ Գրիգորեան/Զուլիէտ Գրիգորեան-Գասպարեան, Գարեգին Գորշեան/Ալ. Մելիք, Արա Զովեան/Սեդրաք Պաղտոյեան, Յակոբ Թանգեան/Ճէյմս Նազար (ճիշդը՝ Nazer), Էտուարտ Կալպակեան/Յարութիւն Քալփաքեան, Մարի Թէրէզ Ծապրայեան-Ոսկերիչեան/Թէրէզ Ոսկերիչեան, Սուրէն Մանուէլեան/Սիրան Միհրան, Լեւոն Նահապետեան-Սեղբոսեան/Լեւոն Սեղբոսեան (Լեւոն Շանթ), Վահրամ Սոֆեան/Վահրամ Սօֆեան: (Այս կրկնութեան հետեւանքով, 10 հատորներ երկրորդ յիշուած են ցուցակին մէջ): Աւելցնենք, որ Ն.Տ.Ս.Թ.ի *Միութեան Կամ Համերաշխութեան Խնդիրը Հայ Յեղափոխական Կուսակցութիւններու Միջեւ* (էջ 90) գործն է այլուր ցուցակագրուած Տոքթ. Նշան Տ. Ս. Թաշճեանին (էջ 47):

Գիրքի անունին հետեւած է հրատարակութեան վայրը, բնոյթը (եթէ յայտնի է), հրատարակիչին եւ կամ տպարանին անունը, էջերու թիւը եւ տպագրութեան թուականը: Երկրորդ բաժինը ընդգրկած է նաեւ հեղինակին եւ

թարգմանիչին (եթէ թարգմանութիւն է) կամ խմբագրին անունները: Կարգ մը տուեալներ յաւելումներու եւ ճշգրտումներու կը կարօտին, զորս կարելի է դասաւորել հետեւեալ կերպով:

ա) *Նորագրերու ուղղում*: - Մ. Ս. Գաբրիէլեան՝ «Ատենախօսութիւն» («Ատենախօսութիւնք»), Մ. Ս. Գաբրիէլեան՝ «Հայկական ճգնաժամը եւ վերածնութիւն» («Հայկական ճգնաժամն ու վերածնութիւնը»), Պետրոս Թորոսեան՝ «Սեւային առողջապահութիւն» («Սեւային առողջաբանութիւն»), Կորիւն՝ «Վարք Մաշտոցի» («Վարք Մ. Մեսրոպբայր»), Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան՝ «Տաղք եւ թատրերգութիւն» («Տաղք եւ թատրերգութիւնք»), Վեր. Աւետիս Տարագճեան՝ «Թատերագիրք Ս. Գրային եւ ազգային պատմութեան» («ազգային պատմութենէ»), Արմենուհի Տէր Մանուէլեան՝ «Կեանքիս հայելին նամակներով» («Կեանքիս ուրուագիծը (նամակներ)»), Ռուբէն Տէր Մինասեան՝ «Հայաստան. միջազգային ուղիների վրայ» («Հայաստան միջ-ցամաքային ուղիներու վրայ»), Յարէթ Մ. Փիլիպպոսեան՝ «Գործնական առողջապահութիւն» («Գործնական առողջաբանութիւն»), «Երգարան ժողովրդին համար» («Երգարան ժողովուրդին համար»):

բ) *Հրատարակութեան վայր*: - Համաստեղի Գիւղը (Պոստըն) եւ Սպիտակ Զրաւորը (Լոս Անճելլա, երկու հատոր, 1952. յիշուած է միայն Ա. հատորը՝ առանց տպագրութեան վայրի եւ տպարանի), Խաչիկ Մարկոսեանի Աղբերակը (Նիւ Եորք), Արտեմ Յարութիւնեանի Հրգեհր Հինաուրց Հողի (Փարսմա, Նիւ Ճրքի, ո՛չ թէ Լոս Անճելլա), Գ. Յ. Գարակիւլեանի Մահաթմա Կանտին եւ Կեանքի Դասերը (Պոստըն), Համբարձում Աթէշեանի Յուշեր Եւ Ականատեսի Վկայութիւններ Զուլումներու Աշխարհէն (Լոս Անճելլա):

գ) *Հրատարակութեան թուական*: - Հ. Կիրակոս Բարակեանի Լոյս Եւ Ուաւարը, որ ամերիկահայ մամուլի ռահվիրայ Հայկակ Էկինեանի տպարանէն լոյս տեսած է, ունի 1890ը որպէս հրատարակութեան թուական եւ ոչ թէ 1891 (էջերու քանակը՝ 136, փոխան 130ի):

դ) *Ա. Երանի Պատկերազարդ Զրուցատրութիւն Հայերէնէ Անգլերէնի Դ. տպագրութիւնը* լոյս տեսած է 1920ին (ո՛չ 1925ին):

Ազգադաւ Եղեռնը Եւ Դատապարտութիւնը, որ նշուած է որպէս «Հր. Արք. Ղեւոնդ Դուրեան յանձնախումբի» (ճիշդը՝ «Դուրեան Յանձնախումբ [թիւ] 5»), դրուած է 1927-1928ին տպուած գործերու միջեւ (էջ 147), սակայն լոյս տեսած է Ղեւոնդ արք. Դուրեանի սպանութենէն ետք, 1935ին:

Մինաս Թէօօլեանի *Դար Մը Գրականութիւնի Բ.* հատորի (1920-1980) Բ. հրատարակութեան թուականը 1977 չէ: Տպագրութեան թուականը՝ 1982, միայն յիշուած է հատորի շնորհակալիքին մէջ («Եթէ “Դար մը գրականութիւն” անունին տակ 1977ին եւ 1982ին հրատարակուած երկու հատորները դեր մը կատարելու կոչուած են. . .», էջ 597):

Արմէն Տօնոյեանի *Սողոմոն Թեւրիկեան (Մենդեան 100-Ամեակ)* գրքոյկը (բուն վերնագիրը, տարօրինակ ձեւակերպումով՝ «Սողոմոն Թեւրիկեանի (ժննդեան 100-ամեակ) արդարահատոյցի (75-ամեակ). Ինչպէ՞ս պատուհասուեցաւ Թալէաթը»), լոյս տեսած չէ Լոս Անճելլա, «Նաւասարդ» հրատարակչատան կողմէ, 1998ին, այլ հրատարակութիւնն է Ֆրէզնոյի Հ. Յ. Դ. Թեւրիկեան կոմիտէութեան, եւ թուական չունի: Պէտք է ենթադրել, դատելով զոյգ տարեդարձներու ակնարկութենէն, որ լոյս տեսած է 1996ին:

դ) Հատորներու բնութիւն.- Արիս Գալֆայեանի (յետագային՝ Կարապետ Ա. Քհնյ. Գալֆայեան) *Զօմախոյուն* բանաստեղծութեան հատոր չէ, այլ գիւղին պատմութիւնը, իսկ Ս. Մոցիկեանի *Արեւմտահայ Աշխարհը* վէպ չէ, այլ ազգագրական աշխատութիւն: Կարիկ Պասմաճեանի խմբագրած ու թարգմանած *Ամերիկահայ Անգլիագիր Բանաստեղծները* (Տիթրոյիթ, 1976, 141 էջ) «ուսումնասիրութիւն» չէ (էջ 99): Այս բանաստեղծական երկը ծաղկաբաղը յիշուած է այբբենական ցանկին մէջ ապա կրկնուած՝ ժամանակագրական ցանկին մէջ, ուր նշուած է «Հայերէն-անգլերէն բանաստեղծութիւններ» խորագրով, Նիւ Եորք հրատարակուած, առանց խմբագիր-թարգմանիչի անունի եւ էջերու քանակի, եւ հրատարակիչի յաւելումով (Ալեքս (sic) Մանուկեան Մշ. Հիմնադրամ) (էջ 151):

ե) *Տպագրութեան քանակ*.- Յիշուած է Անդրանիկ Մառուկեանի *Թուղթ Առ Երեւանի* 1954ի հրատարակութիւնը (Պոստըն, 48 էջ), սակայն մեր ձեռքի տակն է 1954ի եօթներորդ տպագրութիւնը («Հայրենիք», որ յիշեալին տպարանն էր նոյնպէս), որուն 49րդ էջին ցանկը նշած է, թէ վիպերգը լոյս տեսած էր այդ տարի երկու անգամ Պոստընի մէջ:

զ) *Վայր, տպարան կամ հրատարակիչ մարմին, էջաթիւ*⁵:

Ամէն ցուցակագրում, ըստ էութեան, կը ներկայացնէ ինչ որ կայ, բայց միաժամանակ լռելեայն կը յուշէ ինչ որ կը պակսի: Ընթերցումը մեզի յուշեց շարք մը պակասող անուններ, որոնց գումարուեցան ուրիշներ՝ պատահական գիւտերու որպէս արդիւնք, կազմելով մեր կողմէ անձամբ տեսած 131 գիրքերու ցանկ մը⁶: Այս պատճառով, զանց ըրած ենք բազմաթիւ այլ հատորներ, գորս դտած ենք գրադարանային ցուցակներու մէջ, բայց անձամբ տեսած չենք:

Բովանդակութեան զննումը ցոյց կու տայ, որ հեղինակը «Ամերիկահայ Գիրք» անունին տակ ընդգրկած է հայատառ ամէն հատոր որ լոյս տեսած է Միացեալ Նահանգներու մէջ: Լեզուական իմաստով, ան նկատի ունեցած է հայերէն, հայատառ թրքերէն եւ երկլեզու (հայերէն-անգլերէն) գիրքեր:

Ասիկա դուռ կը բանայ բացառութիւններու եւ յատուկ պարագաներու: Այսպէս, բնական է ենթադրել, որ հայերէն գիրքը կը նոյնանայ հայերէն վերնագրին հետ: Բայց երկլեզու գիրքերու ընդգրկումով, հայերէն խորագրի ներկայութիւնը եւ հայերէն բովանդակութիւնը նոյնական չեն: Օրինակ՝ “Caravan Books” հրատարակչատան “Classical Armenian Texts Series” եւ “Anatolian and Caucasian Studies Series” մատենաշարերը անգլերէն վերնագրով կը ներառեն մատենագրական գործերու հայերէն բնագրեր (անգլերէն նախաբաններով)⁷, հայ գրականութեան երկեր⁸ ու շարք մը երկլեզու գործեր⁹ եւ, որպէս այդպիսիք, «Ամերիկահայ Գիրք»ի մաս կը կազմեն (ընդամէնը 21 հատոր): Նալպանտեան զանոնք նկատի ունեցած չէ, բացի երկու պարագայէ, որոնց ներկայացումը հայերէն խորագրով ստեղծած է հայագիր հատորներու թիւը տպաւորութիւնը. “Bark’ Galianosi” (հայատառ՝ *Բառք Գալիանոսի*) մատենագիտութեան մէջ դարձած է «“Փառք Կալիանոսի” Ն.Ե., Յունահայերէն բառարան, իմբ. Ճոն Կրեմիւն, 191 էջ, 1985» (էջ 153), իսկ Եղիշէի «Վարդանանց պատմութիւն»ը (էջ 42) այդ խորագիրը չունի:

Ասոնց պէտք է աւելցնել անգլերէն վերնագիր ու բովանդակութիւն (ներածութիւն, ծանօթագրութիւններ) ունեցող հատորներ, որոնք նոյնպէս «Ամերիկահայ Գիրք» են, քանի որ լման երկի մը հայերէն բնագիրը կու տան: Նկատի

ունինք, օրինակ, մատենագրական յուշարձանի մը անգլերէն թարգմանութիւնն ու գրաբար բնագիրը ներկայացնող չորս հատորներ, որոնք անտեսուած են¹⁰ : Միայն յիշուած է Կորիւնի Վարդ Մաշտոցի 1964ի վերատպումը, առանց նշելու, սակայն, որ երկրեզու հրատարակութիւնն մըն է, ծանօթ՝ իր անգլերէն անուանաթերթով (հայերէն յաւելուածը առանձին անուանաթերթ ունի գիրքի երկրորդ բաժնին մէջ)¹¹ :

Հեղինակը կը թուի ընդունիլ երկրեզու բառարանները եւ հայերէնի ուսուցման ձեռնարկները, որոնք անգլերէնով շարադրուած են, որպէս հայերէն գիրք: Մեր կարծիքով, բառարանները պէտք է ցուցակագրուին, նոյնիսկ եթէ խորագիրն ու ներածական բաժինները անգլերէն ըլլան (խնդրական կրնայ ըլլալ լատինատառ հայերէնով գիրքերուն պարագան), սակայն, ուսուցման ձեռնարկները հայերէն գիրքերու մաս չեն կազմեր, երբ շարադրանքը անգլերէն է (հայերէնը օրկանական ու հետեւողական ընթերցումի նիւթ չէ, այլ անկապ բառերու, նախադասութիւններու կամ պարբերութիւններու կոտակում)¹² : Խորագրերը հայերէն ներկայացուած են (բացառութեամբ Գէորգ Պարտագճեանի ու Ռոպրթ Թոմսընի համահեղինակած ձեռնարկին, որ յիշուած է անգլերէն վերնագրով, տե՛ս՝ էջ 99), հակառակ անոր, որ ուսուցման այլ ձեռնարկներ (օրինակ՝ Սթեյլա Մալխասեանի հատորը եւ Գէորգ Կիւլեանի քերականութիւնը)¹³ եւ կարգ մը երկրեզու բառարաններ (օրինակ՝ Ատուր Եաղուպեանի, Տիանա Յարութիւնեանի եւ Թոմաս Սամուէլեանի)¹⁴ հայերէն խորագիր չունին:

Ըստ երեւոյթին, պակասաւոր տեղեկութիւններու սխալ մեկնաբանութիւնն ու երբեմն գիրքերը անձամբ տեսած չըլլալը հեղինակը մղած են շարք մը անգլերէն գիրքեր ընկալելու որպէս հայալեզու: Անոնց շարքին են, օրինակ, արեւմտահայերէն գրող Աւետիս Սանճեանի չորս գիրքեր՝ արեւելահայերէն «խորագրեր»ով (ըստ երեւոյթին՝ հայաստանեան աղբիւրէ քաղուած)¹⁵, անգլիագիր Պետրոս Նորհատին վերագրուած երկու գիրքերը¹⁶, Յակոբ Ներսոյեանի ուղեգրութիւնը դէպի Աղթամար¹⁷ եւ Գարեգին Եպս. Սարգիսեանի (Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ա.) անգլերէն մէկ առանձնատիպը¹⁸ :

Աւելի իւրաքանչեւ է Սրբուհի Հայրապետեանի Հայ Հին Եւ Միջնադարեան Գրականութեան Պատմութիւնը, որ, ըստ ցուցակին, երկու հատորով լոյս ընծայուած է Արեւելեան Ամերիկայի Ազգ. Առաջնորդարանին կողմէ. Ա. հատոր՝ Լոս Անճելըս, 1986, 724 էջ, Բ. հատոր՝ Նիւ Եորք, 1995, 650 էջ (էջ 67): 1986ի գիրքը, սակայն, Ա. հատորի նշում չունի եւ հրատարակուած է Արեւմտեան Ամերիկայի Ազգ. Առաջնորդարանին կողմէ (կեդրոնը՝ Լոս Անճելըս): Իսկ 1995ին հրատարակուածը ո՛չ Բ. հատոր է, ո՛չ հայկական հաստատութեան մը իրագործումն է եւ ո՛չ ալ հայերէն է, այլ՝ 1986ի հրատարակութեան անգլերէն տարբերակը (Srbuhi Hayrapetian, *A History of Armenian Literature from Ancient Times to the Nineteenth Century*, Delmar, Caravan Books, 1995, 650 pages):

Բացի Միացեալ Նահանգներ տպուած գիրքերէն, մատենագիտութիւնը նաեւ հաշուի առած է այլուր տպուած այն գիրքերը, որոնց ամերիկեան հրատարակութիւն ըլլալու փաստը նշուած է հատորին վրայ (հրատարակչատան կամ քաղաքի անունով): Այդպիսիք են, օրինակ, Անթիլիաս վերատպուած Վեհանոյ թեքեանի *Կիզակէտը* եւ *Նշանագիր* (վրիպակով՝ «Նշագիր») հատորները, որոնց վրայ, ի դէպ, տպուած է «Միացեալ Նահանգներ» որպէս հրատարակութեան

վայր եւ ո՛չ «Նիւ Ճըրզի» (Հմմտ. էջ 48), կամ Յակոբ Ասատուրեանի՝ Պէյրուսի տպուած կարգ մը հատորներ, որոնք կը կրեն «Նիւ Եորք» կամ «Թենըֆլայ, Նիւ Ճըրզի» նշումը որպէս հրատարակութեան վայր՝ Այս գիրքերուն շարքին պէտք է աւելցնել գոնէ հետեւեալ երկուքը՝ Անժէլ Սրապեան (Զիլինկիրեան), *Նոր Կեանք (Քերթուածներ)*, Ուորսէսթըր [sic], 1966, 97 էջ («Տօնիկեան» Տպարան, Պէյրուսի, եւ Մկրտիչ Մ. Գասբարեան [sic], *Տասը Տարի Թշուախնայի Շունչին Տակ Եւ Դէմքեր Ու Դէպքեր*, Ֆրէզնո, 1968, 110 էջ («Կ. Յ. Տօնիկեան եւ որդի», Պէյրուսի):

Սակայն, ամերիկահայ գիրք մը չէ Սիմոն Վրացեանի *Հայաստանի Հանրապետութիւնի Ա. տպագրութիւնը*, որ հրատարակուած է Հ.Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի կողմէ, բայց որուն հրատարակութեան վայրը Փարիզն էր: Նոյնը պէտք է ըսել Գառնիկ Գէորգեանի *Զնքո Շաքաթում?* հատորին մասին (էջ 33), իմա՝ *Զնքուչապատում. Քննական Պատմութիւն Հայոց Զնքուչի, Ա. հատոր*, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց տպարան, 1970 (ըստ հայերէն անուանաթերթին), 625 էջ: Անգլերէն անուանաթերթն ալ կ'ըսէ Jerusalem, St. James Press, 1970, աւելցնելով հրատարակիչը՝ Groong Publishing Co., Drexel Hill, Pennsylvania (*Կռուչի Գ. Գէորգեանի Ֆիլատելֆիա հրատարակած շաքաթաթերթն էր*): Աւելին. գրախօսուող ցուցակը ընդգրկած է 55 հատոր, որոնց տպարանը կամ հրատարակիչը ո՛չ մէկ կապ ունի Միացեալ Նահանգներու հետ²⁰: Բացառուած չէ, որ ուրիշներ ալ ըլլան:

Մատենագիտութիւնը ներառած է տարեգիրքերը: Նկատի ունենալով ընդլին ու պարբերականութիւնը, ան պէտք է նաեւ ընդգրկէր Մարկ Նշանեանի խմբագրած *Կամ վերլուծական հանդէսի* 3-4 (Փարիզ-Պոստըն-Թորոնթօ, «Զօրեան» Ընկերակցութիւն, 1986), 5 (Լոս Անճելըս, «Ապրիլ» գրատուն, 2002) եւ 6 (Լոս Անճելըս, «Ապրիլ» գրատուն, 2005) թիւերը, եւ դուրս ձգէր Գուրգէն Արզումանեանի խմբագրած *Բաց Նամակը* (էջ 155), որ լոյս տեսած է 1994-1999ին որպէս գրական պարբերակներ (18 թիւ) եւ ոչ թէ տարեգիրք:

Պայքարի տարեկան հրատարակութեան մասին երեք տարբեր տեղեկութիւններ կան. «Պայքար. նոր տարուան բացառիկ», 1939-1967 (էջ 148), «Պայքար տարեգիրք, 1942-1968» (21 հատորի յիշատակումով) (էջ 149), «Պայքար. նոր տարուայ բացառիկ», 1956 (էջ 150): Իրականութեան մէջ, այդ հրատարակութիւնը կը կոչուէր *Պայքար. Նոր Տարուայ Բացառիկ* եւ տարեկան կերպով լոյս տեսած է 1942-1963ին, որուն յաջորդած է *Պայքար Եւամսեայ* գրական պարբերականը (1964-1968):

Թիւր վերագրումներ կատարուած են շարք մը պարագաներու.

ա) *Միայլ անուաններ.* Հրանդ Մարգարեանի *Վարդանանք* թատերախաղը (Նիւ Եորք, «Ոսկետառ», 1978, 32 էջ) վերագրուած է *Յովհաննէս Մարգարեանի*, իսկ Շնորհք Արք. Գալուստեանի *Աւագ Շաքաթ* հատորը (Նիւ Եորքի Ազգ. Առաջնորդարանի կողմէ հրատարակուած)՝ *Շնորհիկ Գալուստեանի*, ըստ երեւոյթին՝ մեքենագրական վրէպով (էջաթիւերը նշուած են եւ Շնորհք պատրիարքի ծննդեան ու մահուան ճիշդ թուականները գրուած): Սահակ Զթչեանը դարձած է *Զրչեան* (էջ 96), իսկ Յ. Յ. Տաղաւարեանը՝ *Ե. Տաղաւարեան* (էջ 118):

բ) *Անճերու շրջում.* Յակոբ Օշականի *Երեք Թատերախաղերը* նաեւ վերագրուած է գայն խմբագրող Վահէ Օշականին: *Թշուախնային Եւ Իր Գործը*

(Պոստըն, 1927) հատորը վերագրուած է յաջորդաբար Թլկատինցիի, Բենիամին Նուրիկեանի եւ Արշակ Զօպանեանի (Նուրիկեան եղած է խմբագիրը, իսկ Զօպանեան գրած է յառաջաբան մը): *Մաշապատիկը* վերագրուած է Վարդան Տէրունեանին, բայց հեղինակը Ալիծ Ճէպէճեան-Աղպապեանն է՝ Վ. Տէրունեանի լուսանկարներէն օգտուելով (ճիշդ վերագրումը տես՝ էջ 156): «Մտորումներ Կարապետին» հատորը (խմբագիր՝ Արա Ղազարեան[ց]) (էջ 68) պէտք է գետեղուի Յակոբ Կարապետինցի անունին տակ իր բուն խորագրով՝ *Մտորումներ*: Նոյն ձեւով, Շահան Շահնուրի եռահատոր *Նամականին* (կազմող՝ Գրիգոր Քէօսէեան) պէտք է դրուի Շահնուրի անունին տակ:

Առհասարակ, ցուցակագրումի սկզբունքներու անորոշութիւն առկայ է: Այսպէս, մինչ Վաչէ Ղազարեանի խմբագրած երկու հատորները անոր անունին տակ կ'երեւին (էջ 68-69), Արմէն Տօնոյեանի խմբագրած չորս հատորները ժամանակագրական ցանկին մաս կը կազմեն (էջ 152-155): Նոյնը պատահած է թարգմանական հատորներու պարագային. էրնէսթ Ընթրմէնի *Աշխարհի Յեղափոխութիւնները* ընդգրկուած է թարգմանիչին՝ Շահան Նաթալիի անունին տակ (էջ 123), բայց այլ թարգմանական գործեր անցած են ժամանակագրական ցանկը:

դ) *Գրչանուններու շփոթ.* - Թափառականի (Գէորգ Հալաճեան, 1885-1966) *Դէպի Կախաղան* յուշագրական հատորը (Պոստըն, 1932) վերագրուած է բանաստեղծ Ս. Թափառականին (Սարգիս Աթայեան, 1895-1969) (էջ 11):

ը) *Նմանատիպ հատորներու միացում.* - Եղիշէ Քաջունի հեղինակ կը համարուի «Ժեներալ Անդրանիկ, հայկական առանձին հարուածող զօրամասը» հատորին (Պոստըն, 1921, Բ. տպ. 1976) (էջ 131), որ «Հայկական առանձին հարուածող զօրամասը» խորագրով նաեւ վերագրուած է Զօրավար Անդրանիկին (էջ 135): Սակայն, առաջինը կը կոչուի *Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը. Ժեներալ Անդրանիկ* (Պոստըն, տպարան «Ազգ», 253 էջ, առանց հեղինակի նշումի), իսկ Քաջունիի գիրքը՝ *Անդրանիկի Եւ Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասի Հետ*, լոյս տեսած է 1976ին, Նիւ Ճըրզի (207 էջ):

ե) «*Ուրուական*» հատորներ. - Բիւզանդ Կոանեանին վերագրուած են «Ինքնակենսագրական վէպ»ը (Հտ. Գ, Լոս Անճելըս, 1981) եւ «Ամբողջական երկեր»ու Գ. հատորը (1981). առաջինը երկրորդի մասերէն մէկն է (անուանաթերթին վրայ տպուած են նախ այդ հատորը բաղկացնող գործերը եւ ապա, ներքեւը, «Ամբողջական երկեր - Գ. հատոր», աւելի փոքր գիրքերով):

Շահան Շահնուրին վերագրուած է «Ամէնուն Թէոդիկը. գոյգ մը կարմիր տետրակներ»ը (Պոստըն, 1981, 656 էջ): Խորագիրը կը համադրէ շահնուրեան երկու վերնագիրներ: «Զոյգ մը կարմիր տետրակներ» կը կոչուէր Թէոդիկի *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան*...ին Պէյրութի 1967ի մասնակի հրատարակութեան նուիրուած Շահնուրի յօդուածը (առանձին գիրքի մէջ ալ տպուած), որ վերամշակուած ու «Ամէնուն Թէոդիկը» խորագրով մտած է *Բաց Տոմար* հատորին մէջ (1973): Բայց երկու վերնագրերը համադրող յօդուած կամ համադրեալ վերնագիրը կրող նման ստուարածաւալ հրատարակութիւն գոյութիւն չունի:

Անդրանիկ Լ. Փոլատեանին վերագրուած «Մարաշ» հատորը (Նիւ Եորք, Ամերիկայի Արաբկիրի Միութիւն, 1988) (էջ 130) յիշուած չէ անոր մանրամասն կենսագրութեան մէջ²¹: Ան խմբագրած էր *Պատմութիւն Հայոց Արաբկիրին*

(1969), բայց դժուար է պատկերացնել, որ միութիւնը նաեւ հրատարակած ըլլայ այլ քաղաքի մը վերաբերող գործ մը: Հաւանաբար, շփոթ մը կայ Գրիգոր Հ. Գալուստեանի «Մարաշ Կամ Գերմանիկ Եւ Հերոս Ջէյթուէն հատորին հետ (Լոնկ Ալլընտ Սիթի, «Կոչնակ» տպարան, 1988, 999 էջ) (էջ 30), որուն յաւելուածն է Փոլատեանի «Մարաշի Հայրենակցական Միութիւնը Այսօր (1934-1988)» պատմական ակնարկը (էջ 945-997):

Անդրանիկ Անդրէասեանի *Փլուզում Եւ Վերածնունդ* վիպաչարքը (1985-1993) նշուած է առանձինն, երբ զայն կազմող երեք հատորներն ալ յիշուած են իրենց անունով (*Դէպի Մայրամուտ, Գերեզման Եւ Յարութիւն եւ Վերածնունդ Եւ Վերադարձ*): Աւելին. «Վերածնունդ եւ վերադարձ»ն ալ յիշուած է որպէս «եռահատոր վէպերու շարք, 1989-1993» ((էջ 18)): Փաստօրէն, Անդրէասեանին վերագրուած են երկու վիպաչարքեր, որոնցմէ երկրորդը գոյուցիւն չունի:

1947ին Փարիզ լոյս տեսած Արտակ Դարբինեանի *Հայ Ազատագրական Ծարժման Օրերէնը* թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Սփիւռքի մէջ հազուադիւտ կը համարուէր 2003ին, երբ լոյս տեսած է Բ. հրատարակութեամբ Երեւանի մէջ²²: Պարզ է, որ եթէ Պոստընի 1979ի հրատարակութիւն (էջ 39) գոյուցիւն ունենար, այդ հատորը հազուադիւտ չէր նկատուեր:

զ) *Կրկնակի յիշուած հատորներ*.- Թէոդիկի գիրքը նշուած է որպէս «Գողգոթա թրքահայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարին (Նիւ Եորք, հատոր 1, մասն Ա., 1985)» (էջ 54): Ասիկա Պոլսոյ 1922ի Ա. պրակի հրատարակութեան նկարագրութիւնն է: 1985ի *ամբողջական հրատարակութեան տուեալներն են՝ Թէոդիկ, Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին Աղէտալի 1915 Տարիին*, խմբ. Արայ Գալայճեան, Նիւ Եորք, «Ս. Վարդան» մատենաշար, 1985, 572 էջ: Ճիշդ տուեալներուն մէկ մասը (առանց հեղինակի, հրատարակիչի եւ էջաթիւի յիշատակութեան) կրկնուած է ժամանակագրական ցուցակին մէջ (էջ 153):

Ուշիկ Արարատեանի անունով «Յակոբ Պարոնեան յեղափոխականը» հատորը (էջ 21) աւելի անդին յիշուած է «Յեղափոխականը» խորագրով ու Յակոբ Պարոնեանի հեղինակութեամբ, տպարանի յաւելումով եւ առանց էջաթիւերու (էջ 99):

Աւոյի (Աւօ Թումայեան) *Նժդեհ* հատորը վերատպուած է 1989ին (ո՛չ թէ 1990ին) (էջ 52) *ՀՅԴ «Ռոստոմ»* կոմիտէութեան կողմէ: Ժամանակագրական ցանկը տուած է ճիշդ տեղեկութիւնները (էջ 156), բայց հեղինակին անունը չկայ:

Տիրայր Արք.ի *Ձրիկ Դիւանը* յիշուած է այբբենական ցանկին մէջ առանց հրատարակիչի եւ ժՅի մէջ՝ առանց հեղինակի անունի (էջ 74 եւ 150):

«Գիրք մատուցման եւ հատուցման»ն ալ յիշուած է երկիցս (էջ 44 եւ 149), առաջինը՝ Արամ Երկանեանին վերագրումով որպէս հեղինակ, իսկ երկրորդը՝ որպէս «Յուշարձան Արամ Երկանեանին», մատուցուած՝ «Ա. Ա. Ուխտի Լ.Ա.ի օղակէն» (այսինքն՝ հրատարակիչը) եւ լոյս տեսած Պոստըն, «Պայքար»ի տպարանէն: Իրականութեան մէջ, հատորը խորագրուած է *Գիրք Մատուցման Եւ Հատուցման. Յուշարձան Արամ Երկանեանին* եւ հրատարակիչի որեւէ նշում չունի: Անոր համառօտ տարբերակն է (կը պակսի յաւելուածը) նոյնպէս Արամ Երկանեանի անունին տակ դրուած եւ Լոս Անճելըս լոյս տեսած «Այսպէս սպաննեցինք»ը, որ տպուած է *Մեռերոց Արամ Երկանեան. Այսպէս Սպաննեցինք*

խորագրով, «Ա[րեւմտահայ] Ա[զատագրական] Ուխտի Լուս Անճելլաի օղակէն» (առանց տպարանի նշումի):

Կարապետ Տէմիրճեանի Յուշամատեն Պօղոս Նուպար Փաշային, որ նշուած է առանց հրատարակութեան թուականի (էջ 119), ժամանակագրական ցանկին մէջ կրկին կ'երեւի 1986 թուականով, բայց առանց հեղինակի (էջ 153):

Կոստան Զարեանի Տատրագոմի Հարսի վերատպումը (էջ 44) վերստին նշուած է ժամանակագրական ցանկին մէջ՝ հրատարակիչի ու հրատարակչատան յաւելումով, բայց առանց հեղինակի ու էջաթիւերու յիշատակումի (էջ 153)²³:

Ժամանակագրական ցանկը նաեւ ներառած է թարգմանութիւնները: Սակայն, ոմանք կրկնուած են երկու ցանկերուն մէջ՝ օտար գրագէտները (Ժոզէֆ Հոքինկ, էջ 68 եւ 148) եւ հայ թարգմանիչները (Յակոբ Խաչմանեան, էջ 55 եւ 146) հայագիր հեղինակներու կողքին բազմեցնելով²⁴: Անրի Վերնէյոյի (Henri Verneuil, ո՛չ թէ Անրի կամ Հէնրի Վերնո) Մայրիկի թարգմանութիւնը (Ժիրարը Աթթարեան) երկու ցանկերուն մէջ կայ (էջ 11 եւ 154), սակայն թարգմանիչին անունը միայն առաջինին մէջ կ'երեւի, իսկ հրատարակիչին անունը (Ազգ-Առաջնորդարան, ո՛չ թէ «Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցի»)՝ միայն երկրորդին մէջ: Հայ Ժողովուրդի Պատմութիւնը գիրքին թարգմանութեան նշումէն կը պակսի հեղինակին՝ Ժազ դը Մորգանի (Jacques de Morgan) անունը (էջ 149): Միւս կողմէ, Անթուան տը Սէն-Էքզիւփերիի Փոքրիկ Իշխանը դրուած է թարգմանչուհի՝ Թէրէզ Ոսկերիչեանի անունին տակ (էջ 93), երբ պարտէր ընդգրկուել ժամանակագրական ցուցակին մէջ:

Նոյն ցանկին մէջ նշուած է Հրազդան (Պոստըն, 1935) գիրքը (էջ 148): Ասիկա Վարդգէս եւ Արմենուհի Ահարոնեանի կազմած համանուն դասագիրքն է, որ լոյս տեսած է ո՛չ թէ մէկ, այլ քանի մը հատորներով, եւ այնուհետեւ ունեցած է բազմաթիւ բարեփոխուած հրատարակութիւններ մինչեւ 1950ականները (միայն մէկը յիշուած է. էջ 149):

Կ'արժէ աւելցնել, որ Արփի ընթերցարանը (Պոստըն, «Հայրենիք» տպարան, 1935) Ա. գիրքն է, կազմուած է Արմենակ Բարսեղեանի կողմէ եւ ունի 83 էջ:

Նախընտրելի էր առանձին բաժին յատկացնել այն գիրքերուն, որոնց միայն խորագիրը յիշուած է՝ որպէս չստուգուած հրատարակութիւններ, մանաւանդ երբ խորագրերը տարտամ են: Ծիշդ է, որ անոնցմէ քանի մը հատը, մեր ունեցած տուեալներով, ԱՄՆ լոյս տեսած են²⁵, բայց ուրիշներ՝ ստուգապէս ոչ²⁶: Այլ գործեր առանձին գիրքերով տեսած չեն, ինչպէս օրինակ՝ Եղիա Գասպարեանի չորս թատերախաղերը (էջ 31), որոնք մաս կազմած են Տրդատ Եւ Ուրիշ Տասը Թատերգութիւններ յետմահու հատորին (Գահիրէ, 1959)²⁷: Սուրէն Երզնկեանի (Ս. Լօրելի կեղծանունը նշուած չէ) «Աբանտինաւեան գրականութեան միջազգային ազդեցութիւնը» յօդուածը լոյս տեսած է Նոր Գիրք եռամսեայի Զմեռ 1949-1950ի թիւին մէջ, բայց ո՛չ՝ առանձին հատորով²⁸: Ա. Չազմագճեանի «Պատմութիւն հայոց»ը հաւանաբար Յ. Յ. Չազմագճեանի Պատմութիւն Հայոցն է (առանց վայրի կամ թուականի նշումի, «Երան հրատարակութիւն», 16 էջ):

Իր բացատրականին մէջ, հեղինակը համեստօրէն կ'ըսէ, թէ «սոյն մատենագիտական աշխատանքը կատարեալ չէ, հետեւաբար զերծ չէ թերութիւններէ» եւ կ'ակնկալէ գրողներու կամ նոր գիրքերու լրացումներ՝ «ասպագային»

աւելի վերամշակուած եւ լրացուած նոր անուններով» ցուցակ մը ունենալու նպատակով: Պարզ է, որ Միացեալ Նահանգներու հետ կապուած 150 տարուան գրքանման բոլոր հրատարակութիւնները՝ պրակէն մինչեւ հազարիջեան մատեանը ընդգրկելու կոչուած նման ցուցակ մը անընդհատ լրացումներ ընելու պարտադրանքին առջեւ կը գտնուի: Մեր հաշուարկով, եթէ մեր նկատած մոռացումներուն, կրկնութիւններուն եւ վրիպումներուն զուտ արդիւնքին աւելնայ մեր չնկատած բաժինը, ամերիկահայ գիրքերու քանակը հնարաւոր է հասցնել առնուազն 3000 հատորի:

* * *

Յոփսէփ Նալպանտեանի «Հայկական Բառարաններու Համառօտ Պատմութիւն»ը կը ներկայացնէ ԺԻ. դարէն մինչեւ 2010 հրատարակուած բառարաններուն կարեւոր մէկ մասը, ըստ հայրենի հեղինակ Յովիկ Եղոյեանի «Փոխան Նախաբանի»ին՝ 502 միաւոր: Հեղինակը դիմած է տարբեր ցուցակներու, ինչպէս եւ մամուլի ու անձնական գրադարաններու օժանդակութեան՝ իր գործը կատարելու համար:

Հին բառարաններու յառաջաբաններէ քաղուածքներու մէջբերումէն ետք (էջ 9-17), կը ներկայացուի Հայաստան տպուած բառարաններու ցանկը, նախ՝ թարգմանական եւ խմբագրական կազմերու աշխատասիրած բառարաններ (էջ 18-19) եւ ապա այբբենական կարգով հեղինակային բառարաններ (էջ 19-39): Միեւնոյն սկզբունքը գործածուած է Սփիւռքի պարագային (էջ 39-40 եւ 40-59): «Սփիւռք» հասկացութիւնը քիչ մը առաձգական է, քանի որ հոն ներկայացուած են ԺԹ. դարէն (այսինքն՝ մերօրեայ Սփիւռքի կազմութենէն շատ առաջ) Հայաստանէն դուրս տպուած բառարանները: Այբբենական սկզբունքը գործնական օգուտ չունի՝ վերլուծումի տեսանկիւնէն, իսկ անձնանուններու ցանկերը, որոնք գետեղուած են աշխատութեան վերջաւորութեան, անբաւարար են այդ վերլուծումին օժանդակելու:

Միւսներուն նկարագրութիւնը պատրաստուած է հետեւեալ ձեւով. մականուն եւ անուն, ապա խորագիր, հրատարակութեան վայր, տպարան կամ հրատարակչատուն, թուական, էջերու քանակ, չափ: Ի պահանջեալ հարկին, տրուած է նաեւ յաջորդական տպագրութիւններու թիւը, վայրը եւ թուականը: Անշուշտ, այս բոլորին մէջ զանցառումներ կան, որոնք հետեւանք են աղբիւրներու մատենագիտական անկատարութեան կամ գիրքը տրամագրելի չըլլալուն:

Նալպանտեան «բառարան»ը ընկալած է դասական հասկացութեամբ, այսինքն՝ առանձին գիրքով լոյս տեսած գործեր, ինչ որ կ'ենթադրէ աւարտուն նկարագիր ունենալու կոչուած (թէկուզ եւ անաւարտ մնացած) աշխատութիւններ, ո՛չ թէ բառացանկեր կամ մամուլի մէջ մնացած երկեր: Ան իր բացատրագրին մէջ կը յայտնէ, թէ աշխատութիւնը ամբողջական չէ եւ թէ կ'ընդգրկէ «մեր [հայոց - Վ.Ս.] հրատարակած բառարաններու մեծ մասը»: Ըստ երեւոյթին, այս է պատճառը, որ ան որդեգրած է «Համառօտ Պատմութիւն» խորագիրը: Ամէն պարագայի, վերջին քառորդ դարուն կուտակուած բառարանագրական հարստութիւնը ցարդ որեւէ ցուցակագրումի ենթարկուած չէր, ուստի ներկայ աշխատութիւնը այս իմաստով ալ ողջունելի ներդրում մըն է:

Հեղինակը կը յայտնէ, թէ «Սփիւքի տարածքին չենք հանդիպած հայկական բառարանները ներկայացնող հրատարակութեան մը» (էջ 6), ինչ որ ճիշդ է, եթէ նկատի ունենանք հայալեզու հրատարակութիւնները: Սակայն, անհրաժեշտ է նշել իտալահայ հայագէտ Գաբրիէլա Ուլուհոճեանի անգլերէն «Հայկական բառարաններու մատենագիտութիւն»ը, որ լոյս տեսած է 1985ին իտալական հանդէսի մը մէջ, իսկ առանձին հատորով՝ երկու տարի ետք²⁹: Այս համապարփակ աշխատասիրութիւնը կը պարունակէ 471 միաւոր, բաժնուած՝ միալեզու, երկլեզու եւ բազմալեզու բառարաններու եւ բառացանկերու, իրենց կարգին՝ դասակարգուած ըստ լեզուի ու տեսակի: Ընդգրկած է մինչեւ իսկ գիրքերու եւ պարբերականներու մէջ (երբեմն՝ ոչ-հայկական) լոյս տեսած նիւթեր:

Ըստ մեր հաշուարկին, միայն «բառարան» հասկացողութեամբ միաւորներու նկատառումով (զանց կ'ընենք բառացանկեր, զրուցարաններ եւ այլն), Ուլուհոճեանի ցուցակը կ'աւելցնէ 159 հատորներ, որոնք բացակայ են Նալպանտեանի ցանկերէն (այսինքն՝ անոր մէկտեղած բառարաններուն գրեթէ մէկ երրորդը), առանց հաշուի առնելու վերջինիս նշած այն գիրքերը, որոնց այս կամ այն տպագրութեան յիշատակումը կը պակասի:

Երկու մատենագիտութիւններուն համեմատութիւնը ցոյց կու տայ վերնագրերու, հեղինակներու, տպարանի կամ էջերու քանակի տարբերութիւններ, ինչպէս եւ Նալպանտեանի կողմէ առանց հեղինակի յիշատակուած որոշ բառարաններու հեղինակ ունենալը: Տարբերութիւններուն որպէս օրինակ, ստորեւ կը բերենք Ֆրանչեսկօ Ռիվոլայի եւ Ժագ Վիլլոթի (անունները լատինականացած են) հայերէն-լատիներէն բառարանները: Առաջինը (հայերէնի առաջին տպագիր բառարանը) հետեւեալ ձեւով նկարագրուած է Նալպանտեանի կողմէ (էջ 56).

* Ռիվոլա Ֆրանչիսքօ, «Բառգիրք հայոց-բառարան հայ լատինական» Միլանօ, 1621: 487 էջ:

Ուլուհոճեան աւելի ամբողջական ու ճշգրիտ պատկեր մը կու տայ (p. 47).

-- Rivola, Franciscus, *Baragirk' Hayoc' Dictionarium Armeno-Latinum*, Mediolani [Միլանոյի լատիներէն անունն է], Collegii Ambrosiani, 1621, 4, 479 p.

Ինչպէս կը տեսնուի, բառարանը երկու վերնագիր ունի, ո'չ թէ մէկ (հայերէն վերնագիրը *Բառագիրք Հայոց* է, ո'չ թէ *Բառգիրք Հայոց*): Ի դէպ, Ուլուհոճեան կը նշէ նաեւ 1633ի Փարիզի վերահրատարակութիւնը (406 էջ), որ չկայ Նալպանտեանի ցանկին մէջ:

Նալպանտեան կը գրէ Վիլլոթի բառարանին մասին (էջ 57).

* Վիլլոտ Յակոբ, «Բառարան լատինահայ: Յանկ հայ կաթողիկոսաց: Յանկ հայ թագաւորաց» Հռոմ, տպ. «Ուրբանեան», 1714: 800 էջ: 18 x 28,3 սմ.:

Իսկ Ուլուհոճեան կը նշէ (էջ 48).

-- Villotte, Jacobus, *Dictionarium novum Latino-Armenium. Bargirk' haykakan lezui*, Romæ, Prop. Fide, 1714, 24, 772 p.

Բառարանի վերնագրին մէջ զգալի տարբերութիւն կայ: Վիլլոթի հայերէն ու լատիներէն խորագրերը փոխադարձ թարգմանութիւն չեն: Լատիներէնի թարգմանութիւնն է՝ «Նոր բառարան լատինահայ», որ մասամբ դարձած է Նալպանտեանի տուած վերնագիրը, անտեսելով բուն հայերէն՝ *Բառգիրք Հայկական Լեզուի* խորագիրը: «Ուրբանեան» դպրոցը Հաւատաստիւնին կը պատ-

կանէր, ինչ որ կը բացատրէ տպարանի տարբերութիւնը: Երկու բառարաններուն պարագային, էջաթիւերը զգալիօրէն կը տարբերին՝ մեզի անյայտ պատճառներով:

Նալպանտեան «բառարան» ստորագութեան մէջ ներմուծած է հին թէ նոր հանրագիտարանային բառարաններ (Սուքիաս Վրդ. Էփրիկեանի Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարանը, Գառնիկ Ստեփանեանի Կենսազբաղեան Բառարանը կամ Յովհաննէս Բարսեղեանի, Ստեփան Սելիք-Բախչեանի եւ Թադեոս Յակոբեանի Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջաններէ Տեղանունների Բառարանը): Այս սկզբունքով, տեղին էր ընդգրկել Հ. Արսէն Ղազիկեանի անաւարտ Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն...ը, Հ. Սկրտիչ Պօտուրեանի անաւարտ Հայ Հանրագիտակը, ստալինեան մաքրագործումներուն հետեւանքով վիժած Հայկական Խորհրդային Հանրագիտարանի միակ հատորը, Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը եւ 1980ականներէն ի վեր լոյս տեսած բազմաթիւ այլ հանրագիտարաններ եւ հանրագիտարանային բառարաններ (Հայկ Խաչատրեանի Գրական Տեղեկատուն, Արծուի Բախչիեանի Ծագումով Հայեր Ենը եւ Հայագգի Գործիչները, եւն.):

Այլեւայլ պատճառներով, նկատելի են կարգ մը կրկնութիւններ.

-- Հաւաքական գործերուն մէջ յիշատակուած քառահատոր Ժամանակահից Հայոց Լեզուի Բացատրական Բառարանը (էջ 18) վերստին յայտնուած է՝ խմբագրական կազմի յիշատակումով, այբբենական ցանկին մէջ (էջ 25): Նոյն բառարանէն երկու հատորներ կցուած են էդուարդ Աղայեանի անունին որպէս գլխաւոր խմբագիր (էջ 20), երբ յղումը ըստ ամենայնի Բ. հատորին է (միակը, զոր խմբագրած է հանգուցեալ լեզուաբանը), սակայն գլխաւոր խմբագիրը հեղինակ չէ:

-- Ռուբէն Աբրահամեանի Պահաւերէն-Պարսկերէն-Հայերէն-Ռուսերէն-Անգլերէն Բառարանը, ամբողջական տուեալներով ներկայացուելէ ետք (էջ 19), կրկին նշուած է ոչ-ամբողջական տուեալներով ու «համահեղինակութեամբ» Գէորգ Նալպանտեանի (էջ 33):

-- Հրաչեայ Աճառեանի Հայոց Անձնանունների Բառարանի երեւանեան հրատարակութիւնը յիշուած է իր տեղը (էջ 20), բայց Հայէպի (Գ.) հրատարակութիւնը դարձած է նոր միակնոր մը՝ սփիւռքեան բառարաններու շարքին (էջ 41), փոխանակ յիշուելու երեւանեանի առթիւ որպէս վերատպում: Ի դէպ, մոռցուած է Բ. հրատարակութիւնը (Պէյրութ, «Սեւան» հրատարակչական տուն, 1972):

-- Հ. Աճառեանի Հայերէն Արմատական Բառարանի վերատպումը (1979) յիշուած է (էջ 20), բայց լրիւ անտեսուած է այդ դարակազմիկ երկին խմորատիպ հրատարակութիւնը (եօթը հատորով՝ 1926-1935. միայն վերջին՝ լրացուցիչ հատորը տպագիր է):

-- Սահակ Վրդ. Ամատունիի Հայոց Բառ Ու Բանը (Վաղարշապատ, 1912) մասնակի տուեալներով յիշուած է հայաստանեան ցանկին մէջ (էջ 21) եւ կրկնուած է, տարօրինակ կերպով, Սփիւռքի ցուցակին մէջ՝ ամբողջական տուեալներով (էջ 41):

-- Ատուր Եաղուպեանի երկլեզու բառարանը երկրորդ անգամ յիշուած է՝ առանց հեղինակի նշումի, թարգմանական եւ հաւաքական խմբագրութեամբ բառարաններու ցանկին մէջ (էջ 40) :

-- Մկրտիչ Աւգերեանի *Առձեռն Բառարան Հայկազնեան Լեզուին* (ո՛չ թէ «Հայկազեան») (էջ 42) 1865ի տպագրութեամբ յիշուած է թարգմանական եւ հաւաքական խմբագրութեամբ բառարաններու ցանկին մէջ (էջ 39): Ասկէ զատ, այս նոյն տպագրութիւնը երրորդ անգամ յիշուած է (Հ.) Գրիգոր Ճէլալեանի անունին տակ (էջ 51)³⁰:

-- Մխիթարեան երեք հայերուն՝ Գաբրիէլ Աւետիքեանի, Խաչատուր Սիւրմէյեանի եւ Մկրտիչ Աւգերեանի *Նոր Բառգիրք Հայկազնեան Լեզուին* (Վենետիկ, 1836-1837, Բ. տպ. Երեւան, 1979-1981, Գ. տպ., Ժընեւ, 1990) (էջ 43) կրկին երեւցած է «Երկն վրդ»ի անունին տակ («Բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1837՝ առանց յաւելեալ մանրամասներու (էջ 47). անուանաթերթին վրայ գրուած է՝ «աշխատասիրութեամբ երկն վարդապետաց»), իսկ երեւանեան վերահրատարակութիւնը դարձած է Սերգէյ Համբարձումեանի եւ այլոց գործ (թէ եւ վերջինները միայն խմբագրական յանձնաժողովի անդամներ էին)՝ «Նոր գիրք Հայկազեան լեզուի»ի եռահատոր, 1979ի հրատարակութեամբ (էջ 30):

-- Կարապետ Բասմաջեանի եւ Գուրտոն Լուսինեանի *Առձեռն Բառարան Հայերէն Աշխարհիկ Լեզուէ Յրանսերէնը* յիշուած է երկու անգամ, նախ՝ Բ. հրատարակութիւնը *Բասմաջեան-Լուսինեան* անունին տակ (էջ 43), ապա՝ երկու հրատարակութիւնները՝ *Պասմաճեան-Լուսինեան* անունին տակ (էջ 55): Կրկնութենէն զատ, հարկ է նշել, որ բառարանին առաջին հեղինակը Գուրտոն Լուսինեանն էր (մահացած՝ 1906), իսկ Կարապետ Բասմաջեանը՝ անոր գործակիցը:

-- Աշոտ Բլբուլեանի *Ռուս-Հայերէն* բառարանը (Երեւան, 2006, 400 էջ) (էջ 24) դարձեալ երեւցած է Աշոտ Պապուլեանի անունին տակ՝ հրատարակչատան յաւելումով եւ 399 էջով (էջ 34): Ի դէպ, էջ 23-24ի *Բաղդասարեան* եւ *Բեղիբեան* անունները էջ 34ի մէջ *Պաղտասարեան* եւ *Պետրեան* ձեւերով կ'երեւին, թէ եւ այլ գործերու յիշատակումով (Պետրեանի պարագային, այդ բառարաններէն մէկը արեւմտահայերու ուղղուած է, իսկ հեղինակը արեւմտահայ է ծագումով):

-- Ս. Գ.ի անունով յիշուած *Բառգիրք Հայերէն Լեզուին* (էջ 57) նոյնական է Սիմոն Գաբամաճեանի հեղինակած նոյն գործին հետ (էջ 43):

-- Տիանա եւ Սուզաննա Յարութիւնեանի *Հայերէն-Անգլերէն, Անգլերէն-Հայերէն*» բառարանը (Նիւ Եորք, 1993, կը պակսի հրատարակիչը՝ Hippocrene Books) նաեւ ներկայացուած է իր ծրր հրատարակութեամբ (2008) որպէս *Տիանա Յարութիւնեանի առանձինն աշխատանքը* (էջ 53):

-- Յ. Յ. Չազմազճեանի *Ընդարձակ Բառարան Անգլերէն-Հայերէնը* (Պոստրն, 1922) նաեւ ներկայացուած է «Անգլերէն-Հայերէն բառարան» ձեւով (էջ 54):

Քանի մը այլեւայլ ճշգրտմաներ.-

1) *Սայաթ-Նովայի Հայերէն Խաղերի Բառարանի* հեղինակին անունը Աշոտ եւ ոչ թէ Արտաշէս Քոչոյեան է (էջ 39):

2) Հ. Յարութիւն Աւգերեանի անգլերէն-հայերէն բառարանին (1821) ամբողջական վերնագիրն է «Բառարան անգլիարէն եւ հայերէն աշխատասիրեալ ի Հ. Յարութիւն վարդապետէ Աւգերեան ձեռնտուութեամբ Ասպետի Յովհաննու Պրէնտեան Վարդապետ Արուեստից»: Այս վերնագրին առթած շփոթին հետեւանքով, գրուած է, թէ համահեղինակը «Ասպետ Պրէնտեան»ն է (էջ 43):

Անգլերէն վերնագիրը կը գրէ “John Brand Esq[ui]re A[rts] M[aster]”, իսկ յառաջաբանն ալ զայն յիշած է որպէս «Յովհաննէս Պրէնտ (Brand) միւս եւս ազնուական ծնունդ Անգլիոյ» ձեւով, ուստի ոչ-հայ: Մէկ խօսքով՝ ենթակային բուն անունը ձոն Պրէնտ է (հմմտ. էջ 51, ուր պէտք է յիշուէր «Պրէնտ, ձոն» ձեւով):

Աւելցնենք, որ 1821ի բառարանը վերատպուած է 1825ին՝ Կալկաթայի մէջ (սխալմամբ վերագրուած Յովհաննէս Աւդալեանին, էջ 43)³¹, եւ 1868ին՝ Վենետիկի մէջ:

3) Նորայր Բիւզանդացիի Բառագիրք Ի Գաղղիերէն Լեզուէ Ի Հայերէնի առաջին հրատարակութիւնը լոյս տեսած է Պոլսոյ մէջ, 1882ին (էջ 43), այլ 1884ին (տպ. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1303 էջ):

4) Յ.Ճ.ի (Յակոբ Ճօրլեան, այսինքն՝ Յ. Ճ. Սիրունի) 1914ի զինուորական բառարանին վերնագիրը Բացատրուած Զինուորական Բառարան է, ոչ թէ «Բացատրական...»: Ան, բնականաբար, պէտք է գետեղուէր «Յ» գիրին տակ (էջ 52):

Բոլոր յղումները տրուած են հայերէնով, սակայն ո՛չ բոլոր բառարանները հայերէն են կամ հայերէն խորագիր ունին: Ասիկա, ի դէպ, կը խոչընդոտէ անոնց մատչելիութեան: Բառք Կայրանոսիէն զատ (հմմտ. էջ 50, ուր վրիպումով յիշուած է Հ. Անդրանիկ Կոստանի անունին տակ), կ'արժէ յիշել, ի շարս այլոց, երեք ուրիշ օրինակներ.

-- Թոմաս Սամուէլեան, «Հայերէն-անգլերէն, անգլերէն-հայերէն բառարան», Նիւ Եորք, հր. Ազգ. Կրթական Կոմիտէ, 1993: 139 էջ, 15,5 x 23,5 սմ (էջ 37) (իմա՝ Thomas Samuelian, *Armenian-English, English-Armenian*, New York, Armenian National Education Committee, 1993, 139 էջ): Ի դէպ, Armenian National Education Committeeի հայերէն պաշտօնական անունը Ազգային Ուսումնական Խորհուրդ է:

-- Ասուր Եաղուպեան, «Անգլերէն-հայերէն եւ հայերէն-անգլերէն հակիրճ բառարան», Լոս Անճելլոս, հր. «Հայկական արխիւ», 1944: 176 էջ (էջ 47) (իմա՝ Adour H. Yacoubian, *English-Armenian and Armenian-English concise dictionary*, Los Angeles, Armenian Archives Press, 1944, 176 էջ):

-- Վազգէն-Խաչիկ Դաւիթեան, Նիքոլա[ս] Առուէ, «Հայերէն-անգլերէն, անգլերէն հայերէն բառարան եւ բանահիւսութիւն», Ն.Ե., 2006, 183 էջ (էջ 46) (իմա՝ Nicholas Awde and Vazken-Khatchig Davidian, *Western Armenian Dictionary and Phrasebook*, New York, Hippocrene Books, 2006, 183 էջ):

Թելադրելի է, որ յաջորդ հրատարակութիւնը ունենայ թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ օտարալեզու վերնագրերը, եթէ կան, կամ այլպէս օտարալեզու խորագիրը եւ, ըստ ցանկութեան, հայերէն թարգմանութիւն մը (փակագիծերու մէջ):

Քանի մը բառարաններ եւ տպագրութիւններ բացակայ են Նալպանտեանի ցուցակէն (Ալլահվերդեանի, Աբեղեանի եւ Օրմանեանի հատորները նոյնպէս չկան Ուլուհոճեանի ցուցակին մէջ): Անոնցմէ մէկ քանին յիշուած են ստորեւ, թէեւ սոյն ցանկը սպառիչ չէ անշուշտ. օրինակ՝ «Հայաստանի գրադարանների համահաւաք գրացուցակ»ը կը պարունակէ 1995-2010 ժամանակաշրջանին հրատարակուած բազմատասնեակ բառարաններ, որոնք Նալպանտեանի կողմէ

ցանկագրուած չեն եւ որոնց յիշատակումը դարձեալ զանց կ'ընենք տեղի անձ-կութեան պատճառով (տե՛ս՝ www.flib.sci.am).

Լուսինեան, Գուրտոն, *Նոր Բառգիրք Պատկերազարդ Յրանասայ*, Հ. Ա., Բ. սպ., Կ. Պոլիս, սպ. Յ. Մատթէոսեան, 1909, 1059 էջ. Հ. Բ., Կ. Պոլիս, սպ. Յ. Մատթէոսեան, 1910, 817 էջ:

Նշան Ալլահվերդեան, *Նոր Ուղղադրական Բառգրքոյի*, Երեւան, Պետ-հրատ, 1930, 178 էջ:

Արտաշէս Աբեղեան, *Ուղղադրական Բառգրքոյի*, Թեհրան, սպ. Բանկ Մելլի, 1962, 189 էջ:

Մեսրոպ Գուլումճեան, *Ընդարձակ Բառարան Հայերէնէ Անգլիերէն*, Պէյրուիթ, սպ. Ատլաս, 1970, 1150 էջ:

Մարտիրոս Գուլազճեան եւ Վեր. Տիգրան Խնդրունի, *Անգլիերէն-Հայերէն Արդի Բառարան*, Պէյրուիթ, Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, 1970, 951 էջ:

Մարտիրոս Գուլազճեան եւ Վեր. Տիգրան Խնդրունի, *Հայերէն-Անգլիերէն Արդի Բառարան*, Պէյրուիթ, Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, 1970, 418 էջ:

Մեսրոպ Գուլումճեան, *Գրպանի Նոր Բառարան Անգլիերէնէ-Հայերէն*, Պէյրուիթ, սպ. Շիրակ, 1973, 352 էջ:

Մարտիրոս Գուլազճեան եւ Վեր. Տիգրան Խնդրունի, *Հայերէն-Անգլիերէն Արդի Բառարան*, Պէյրուիթ, Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, 1978, 418 էջ (տպագրու-թեան թիւը յիշուած չէ):

Maghalkia Ormanian, *A Dictionary of the Armenian Church*. translated by Bedros Norehad, New York, St. Vartan Press, 1984, 143 pages (Բ. տպագրու-թիւն՝ New York, St. Vartan Press, 2006)³²:

Գարեգին վրդ. Պեքճեան, *Գիրք Անձնանուններու*, Պէյրուիթ, սպ. Արագ, 1988, 293 էջ (Հայերէն եւ Փրանսերէն):

Thomas J. Samuelian, *A Course in Modern Western Armenian: Dictionary and Linguistic Notes*, New York, Armenian National Education Committee, 1989, 271 էջ:

Adour H. Yacoubian, *English-Armenian and Armenian-English Dictionary Romanized*, P. Shalom Pub, New York, [1980?-1989?]³³ 176 էջ (Թուագրումը՝ ըստ Նիւ Եորքի Հանրային Գրադարանի ցուցակին. 1944ի բառարանին լուսատիպ վերահրատարակութիւնն է՝ փոխուած անուանաթերթով):

Արտաշէս Աբեղեան, *Ուղղադրական Բառգրքոյի*, Նիւ Եորք, ա.հ., 1990, 189 էջ:

Նորայր Ն. Բիւզանդացի, *Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի*, Հատոր 1-5, Ժընեւ, Մարտիրոս Մինասեան, 1990, 3462 էջ:

Ա. Նար-Պէյ (Ամբրոսիոս Գալֆայեան), *Բառգիրք Հայ-Գաղղիարէն*, Լիզ-պոն, վեցերորդ տպագրութիւն, «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնարկութիւն, 1991, 1032 էջ:

Henri Siranyan, *Dictionnaire des principaux auteurs arméniens*, Valence, Editions MCA Décines, 1993, 194 էջ:

Քարլ Ուլբրիխթ, *Անգլիերէն-Հայերէն, Հայերէն-Անգլիերէն Իրաւաբանական Բառարան*, Երեւան, ա.հ., 1994, 106 էջ:

George Mouradian, *Armenian Info-Text*, Southgate (Mi), Bookshelf Publishers, 1995, 342 էջ:

Սիրվարդ Հաննէսեան, *Հայերէն-Ֆրանսերէն Համառօտ Բառարան*, Բ. հրատարակութիւն, Պէյրուս, «Շիրակ» հրատարակչատուն, 1996, 160 էջ:

Վահան Սարուխանեան, *Ուղղագրական Բառգրքոյի, ըստ Արտաշէս Աբեղեանի, Թեհրան, «Նայիրի», 1999, 173 էջ:*

Takvor Takvorian, *Grand dictionnaire français-arménien*, Paris, Editions Ophrys, 1994, 840 էջ (Բ. տպագրութիւն՝ Paris, Editions Ophrys, 2000, 910 էջ):

Յարութիւն Քիւրքճեան, *Գործնական Բառարան Ֆրանսերէն-Հայերէն, Դ. տպագրութիւն, Պէյրուս, «Շիրակ» հրատարակչատուն, 1998, 416 էջ:*

Takvor Takvorian, *Grand dictionnaire arménien-français*, Paris, Editions Ophrys, 2000, 972 էջ:

Ara Krikorian, *Dictionnaire de la Cause Arménienne*, Créteil, Edipol, 2002, 268 էջ:

Յարութիւն Թէքէեան, *Սպաներէն-Հայերէն Բառարան*, Պուլէնոս Այրէս, Ս. Գրիգոր Նարեկացի Հայ Կաթողիկէ Ժողովրդապետութիւն, 2009, 696 էջ:

Կիլտա Պչաքճեան, *Հայերէն-Անգլերէն Գործնական Բառարան*, Նիւ Եորք, Ս. Վարդան հրատարակչատուն, 2010, 180 էջ:

Գրաչարական վրէպով, հայրենի վաղամեռիկ լեզուաբան Վահան Սարգսեանին վերագրուած է անգոյ «Պարսկերէն-հայերէն բառարան» մը (էջ 36): Պէտք է ըլլայ՝ «Պասկերէն [իմա՝ բասկերէն]-հայերէն բառարան»:

* * *

Հեղինակը դասական ուղղագրութեամբ շարադրած է իր գործը: Տարբեր բան պիտի չակնկալէինք արեւմտահայերէն գրող սփիւռքահայ հեղինակէ մը՝ Հայաստան ուսանած ըլլալով հանդերձ, որ կը յարգէ թէ՛ իր արտայայտութեան լեզուն եւ թէ՛ անոր դրսեւորման աւանդական ձեւը: Նոյնը չէ մտածած Հայաստանէն արտագաղթած քալիֆորնիաբնակ հեղինակուհի մը, որ «բարեփոխուած» ուղղագրութեան՝ հակասութիւններով լեցուն քունդ պաշտպանողական մը ներմուծած է այդ ուղղագրութեամբ տպուած ու հատորին նուիրուած իր գրութեան մէջ:

«Ճատօք սրտի գիրքը գրուած է դասական ուղղագրութեամբ, որը ես համարում եմ մէկ քայլ ետ լեզուի զարգացման գործընթացում: Բացատրեմ միտքս: Լեզուն զարգացող երեսոյթ է, եւ քաղաքականութիւնը չէ, որ միջնորդ պիտի հանդիսանայ զարգացման գործում, ինչպէս մտածում ու անում են շատ մտատրականներ՝ ետ վերադառնալով դասական ուղղագրութեանը՝ քանի որ հայաստանեան ուղղագրութիւնը բարեփոխուել է սովետական կարգերի օրօք, սովետական ղեկավարների հրահանգով: Այդ բարեփոխումն արուել է եւ մենք այսօր ընդունում ենք եւ ետ վերադարձը համարում մի քայլ ետ դէպի յետադիմութիւն»³³:

Աւելորդ է նշել, որ եթէ «քաղաքականութիւնը չէ, որ միջնորդ պիտի հանդիսանայ», ուրեմն ինչո՞ւ կ'ընդունուի «սովետական ղեկավարների հրահանգով» բարեփոխուած ուղղագրութիւնը որպէս «զարգացում»:

Հայոց հինգ դարերու տպագիր նիւթը, իր փխրուն ու խուսափուկ նկարագրով, յաճախ տուն-տուն կամ պահուստուք կը խաղայ պրպտողի անհատնում համբերութեան հետ, իսկ երբեմն կը յաջողի խոյս տալ անոր յամառ հետապնդումէն: Կատարուած նշումները պարզապէս կը ձգտին օժանդակել այդ հետապնդումին: Սփիւռքի բանասիրական լպրծուն ու ասպերախտ դաշտին

մէջ, միշտ ողջունելի է այսպիսի երկերու հրատարակութիւնը, որ պէտք է ուղեկցուի ծայրայեղ խնամքով: Մաղթենք, որ հեղինակը շարունակէ միեւնոյն խանդավառութեամբ հերկել մեր մշակոյթի ուսումնասիրութեան անդաստանը:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Թէոդիկ, *Տիպ Ու Տառ, Բ.* հրատարակութիւն, Հայկական Մատենաշար «Գարուստ Կիւլպէնկեան» Հիմնարկութեան, Հայէպ, «Կիլիկիա» տպարան-գրատուն, 2006, էջ 186 (Ա. տպ. Կ. Պոլիս, 1912): Ամերիկայի նուիրուած գլուխին թարգմանութեան համար, տէս՝ Teotig, “Armenian Printing in America (1857-1912)”, translated and edited by Vartan Matiossian, *The Armenian Weekly*, September 1, 1912, էջ 25-27:

² Յովսէփ Նալպանտեան, «Հայ Գիրքը, Կարգալը Եւ Մենք», *Նոր Կեսնք*, Յունիս 14, 2011, էջ 9:

³ Զարեանդի *Կրնա՞նք Հաշտուիլ Թուրքին Հետ* (1926, 47 էջ) եւ *Միացեալ Եւ Անկախ Թուրանիա Կամ Ինչ Կը Ծրագրեն Թուրքերը* (1926, 228 էջ) գիրքերը՝ առանց հրատարակութեան վայրի եւ տպարանի նշումի, պէտք է դասուին ամերիկահայերու գիրքերու շարքին, քանի որ անոնց զննումը ցոյց կու տայ, որ լոյս տեսած են Պոստըն, «Հայրենիք»ի տպարանէն: Նոյն վայրն ու տպարանը պէտք է վերագրել հետեւեալ երկու հրատարակութիւններուն՝ *Հայկական Փրէս Բիւրօն Եւ Իր Գործը* (առանց թուակաշի, 64 էջ, հաւանաբար տպուած՝ 1926ին կամ 1927ին) եւ *Դաւիթ Վաչնաձէ, Վրաստանը Հիւսիսի Եւ Հարաւի Միջեւ Հին Օրերէն Մինչեւ Մեր Օրերը*, ռուսերէնէն թարգմ. Վ. Մասիսեան (առանց թուակաշի, 63 էջ), որ կողքին վրայ ունի «Արտատպուած՝ Հայրենիք՝ ամսագրէն» նշումը:

Այստեղ կ'արժէ նշել վերջին տասնամեակին սկիզբ առած «Գարեգին Ա. Աստուածաբանական Եւ Հայագիտական Մատենաշար»ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ա.ի վաստակը իմբողջ «Կրօնական, աստուածաբանական եւ հայագիտական երկեր»ը, որոնց հայերէն բաժինը լոյս կը տեսնէ Վազգէն Ղուկասեանի խմբագրութեամբ: 2003-2009ին լոյս տեսած վեց հատորները, զարմանալիօրէն, հրատարակութեան վայրը չունին (որպէս տպագրութեան վայր նշուած են մերթ ֆանատան եւ մերթ Զինաստանը): Հետեւաբար, անոնք ներկայ մատենագիտութենէն դուրս մնացած են: Սակայն, նոյն մատենաշարին մաս կազմող Karekin I, *The Gift of Faith* անգլերէն հատորը լոյս տեսած է 2009ին՝ Նիւ Եորք-Լոնտոն հրատարակութեան վայրի նշումով, ինչ որ կրնայ տարածուիլ վերոյիշեալ հատորներու շարքին վրայ, որուն խմբագրական ու գրաշարական աշխատանքը կը կատարուի Նիւ Եորքի մէջ:

⁴ Միայն կու տանք սրբագրուող կամ պակտող տուեայները. Ալպերթ Աբէլեան (Քեսապ, 1893-1986), Ա. Արփինէ (1907 (ոչ թէ 1908) - Էմերսոն, Նիւ Ճըրզի, 2003), Արմանտ (մ. Պոստըն, 2008), Սուրէն Ա. Քհնյ. Բաբախեան (մ. Տիթրոյիթ, 1978), Կարապետ Բամաջեան (ծ. Պոլիս-մ. Փարիզ), Յ. Գեղարդ (ծ. Պէյրուզ, 1928), Անուշ Գրիգորեան (Տարօնի Յաղաղ գիւղը, 1904 (ոչ թէ Վան, 1915) - Ուեսթփոլտ, Նիւ Ճըրզի, 2005), Սարգիս Զէյթլեան (Խտրապէկ, 1930 - անհետացած՝ Պէյրուզ, 1985), Յակոբ Թանգեան (ծ. Հալէպ, 1935), Գրիգոր Կէօճիքեան (1884-1963 (ոչ թէ 1936)), Պետրոս Կէօճիքեան (1874 - Սենթ Փօլ, 1959, ոչ թէ 1881-1960ական թուականներ), Բիւզանդ Կուսնեան (մ. Ուիթիլըր, Քալիֆորնիա, 2004), Լուսիկ Մելիքեան (մ. Նիւ Եորք, 2003), Միսաք Հայկեցի (ծ. Աղեքսանդրիա), Հրանդ Մարգարեան (ծ. Պասրա), Գէորգ Մելիտինեցի (մ. Քիլվենտ, Օհայօ), Օշական Վրդ. Մինասեան (մ. Քեմպրիճ, Մասաչուսէց, 2008ին), Զաւէն Նալպանտեան (ծ. 1890ին, ոչ թէ 1888), Յակոբ Ներսոյեան (մ. Քելթերինկ, Օհայօ, 2006), Պետրոս Նորհատ (մ. 1988, ոչ թէ 1989), Բենիամին Նուրիկեան (մ. 1988, ոչ թէ 1987), Յարութիւն Զաքմաքճեան (Ատանա, 1879 (ոչ թէ 1878) - Պոստըն, 1973), Սեդրաք Պաղ-

տոյեան (ծ. Քոլի), Կարիկ Պատմաճեան (անհետացած՝ Մոսկուա, 1990), Վարուժան Պետրիկեան (1927 - Նիկոսիա, 1989), Գրիգոր Պլյատեան (ծ. Պէյրուժ, 1945), Լեւոն Սոփոկեան (մ. Փարիզ), Վահրամ Սօֆեան (1899 - Յրէզնօ, 1969), Տիրալը Արք. (Նոր Շէն դ., Հաղորւթ, 1867 - Նիւ Եորք, 1956, ոչ թէ Կ. Պոլիս, 1876 - Ճառլըր, 1932, Գէորգ Տօնապետեան (Հայէպ, 1927 - Պոստրն, 1996), Վարդգէս Տօնապետեան (մ. Լոուրլ, Մասաչուսէց, 2008), Վահէ Օշական (մ. Ֆիլատելֆիա, ոչ թէ Լոս Անճելըս)։

Անցողակի նշենք, որ Ասատուր եւ Լեւոն Սոփոկեան եղբայրներուն ծննդավայրը կը նշուի որպէս Զորք-Մարզպան (Ա. Սոփոկեան) եւ Տէօրթ Եօլ (Լ. Սոփոկեան) (էջ 114), որոնք նոյն քաղաքին հայերէն եւ թրքերէն անուններն են։

⁵ Ն. Ազգունիի (Ներսէս Դշխոյեան) *Յեղիս Երկունքը* («Հայկ» տպարան), Շաքէ Աղաջանեանի *Բանաստեղծութիւններ* («Ոսկետառ»), Նիկոլ Աղբալեանի *Մտածումներ Հ. Յ. Դանիալցոյի վեպի Մասին* (հրատ. ՀՅԴ «Գարեգին Նժդեհ» կոմիտէութեան), Լէոնիս Անտրէեկի *Եօթը Կարուածներու Պատմութիւն* («Հայրենիք» տպարան), Վեր. Կ. Ատանանի *Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց Եւ Աւետարանական Եկեղեցւոյ* (Crown Printing Co.), Վրէժ-Արմէն Արթինեանի *Հայաստանի Պատմական Առլաս* (Ազգային Ուսումնական Խորհուրդ), Հրանդ Բ. Արմէնի *Քննադատները Ջրայնացած Են* («Հորիզոն»), Յովհաննէս Աւագեանի *Նշանաւոր Օբերաներ* (Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն, 1927, 164 էջ) եւ *Այսպէս Ապրեցանք* (Նիւ Եորք, Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն, 1930, 135 էջ), Գրիգոր Աֆարեանի *Աքանջէլի Վեպներ Եւ Թանկազին Հիջեր* («Պայքար» հրատարակչատուն), Սեդա Բալեան-Տէր Յակոբեանի *Համահեղինակած Պատմութիւն Իրանահայերի* («Ալբօ»), Մ. Սմբատ Գաբրիէլեանի *Հայրական Ժգնածամն Ու Վերածնութիւնը* (Պոստրն, «Ատլանտեան» տպարան), Արիս Գալաթեանի *Օրը Օրին* («Մայրենի» հրատարակչատուն), Արիս Գալաթեանի *Զօմարցու* (հրատ. Զօմարցուի Նպաստամատոյց Ընկերութեան, «Կոչնակ» տպարան, 168 էջ), Արմէն Գարոյի *Ապրուած Օրերը* (Ա. տպ. «Հայրենիք», 209 էջ), Հայկ Գոհարեանի *Նարօտը* («Հայրենիք» հաստատութիւն), Ղեւոնդ Արք. Դուրեանի *Պատմութեան Համարը* (մատենաչար Դուրեան Յանձնախումբի, թիւ 1, Նիւ Եորք -- ո՛չ թէ Պոստրն --, «Արքեպիսկոպոս Ղեւոնդ Դուրեան Յանձնախումբ», 23 էջ), Միսաք Թորլաքեանի *Օրերուս Հետ* («Հորիզոն»), Պետրոս Թորոսեանի *Հայ Ամերիկեան Ազգային Նոր Երգարան* (Հօպօքըն, Հայ Ամերիկեան տողատիպ տպագրատուն Պ. Ռ. Թորոսեանի, ո՛չ թէ Նիւ Եորք. երկրորդ հատորին վերնագիրն ալ նոյնն է եւ ո՛չ թէ «Սիրոյ քնար»)։ Պատ. Աւետիս Հասէսեանի (հատորը տպուած է Հերլա Ա. Կ. Հասէսեանի անունով) *Տանաքանեան՝ Աստուծոյ Հրովարտակը* (Նիւ Եորք, Papken Publishing House, 286 էջ). Բիւզանդ Կոստանի *Ամբողջական Երկեր*, Գ. Հատոր (G Printing), Օ. Մալխազունիի *Պաֆիէն* («Պայքար»), Թորգոմ Վրդ. Մանուկեանի *Տիրան Արքեպիսկոպոս Ներսոյեան. Քահանայութեան 25-Ամեայ Յրեկեանին Առիթով* (Յոբելիական Կեդրոնական Յանձնախումբ, 64 էջ), Մարզպետ Մարկոսեանի խմբագրած *Նոր Գիր Եւ Իր Աշխատակիցները եւ Գրական Ելուցիներ* (Ս. Վարդան հրատարակչատուն), Արտեմ Յարութիւնեանի *Հրդեհը Հինաւորաց Հողի* («Վեհարթ»), Լեւոն Գ. Մինասեանի *Փերիայի Գաւառի Հայերը* («Բոլոր Տեփօ»), Յ. Թիրեաքեանի *Հայրական Տաղաչափութիւն* («Արմէնիա», 102 էջ, գիրքը անթուակիր է, բայց լոյս տեսած է 1917ի եւ 1920ի միջեւ), Յակոբ Թ. Նազարեանցի *Արտասահմանեան Հայ Գաղութներու Պատմութիւնը* (Tankian Publishing Co.), Շահան Նաթալիի *Երեւանի Համաձայնագիրը* (առանց տպարանի նշումի, 112 էջ), Ս. Նայիրիի *Մեր Գաղափարական Խնդիրները* («Գրամարտիկ», 1955), Մարկ Նշանեանի *Յակոբ Օշականի Մատենագիտութիւն* («Բաց նամակ» մատենաչար, թիւ 2), Արշակ Զօպանեանի *Դէմքեր* (Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն), Նշան Ս. Պալեօզեանի *Զայն Մը Անցեալէն* (Կեանքի Խոհեր) (Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն, 239 էջ), Եղիա Պապիկեանի *Ապացոյց Աստուծոյ Գոյութեան* (հ. Ա., Փասատինա (ոչ թէ Լոս Անճելըս), հրատ. Էմ-

մանուէլ Աստուածաշունչի Գոլէճի, ca. 1998)։ Արուսեակ Սահակեանի *Սասնայ Մուշի Դիւցազնալէպ* («Դրազարկ» հրատարակչատուն), Վարազ Սամուէլեանի *Պոէմներ Եւ Պատմութեան* (Liberty Printing Co., 1978, 32 էջ), Դանիէլ Վարուժանի *Հասցին Երզը* (հրատ. Համազգային Հայ Մշակութային եւ Կրթական Ընկերակցութեան Միացեալ Նահանգներու Արեւելեան Շրջանի եւ Գանատայի Շրջանային Վարչութիւններուն, 79 էջ), Յ. Յ. Տաղաւարեանի *Ազգաբանութիւն Սեբաստիոյ Չատրճեան Գերգաստանի* (Նիւ Եորք, առանց հրատարակչի, 112 էջ), Լեւոն Գ. Տաղեանի *Եղեռնի Յուշեր* (Հայկ Յ. Թումայեան, 62 էջ, երկրագու.), Վեր. Աւետիս Տարազճեանի *Թատերադիրք Ս. Գրային Եւ Ազգային Պատմութենէ* (հ. Ա., Նիւ Եորք, Տպ. «Շիրակ», 364 էջ), Տիրայր Արք. Տէր Յովհաննիսեանի *Ճրթի Դիւանը* (հրատ. Մեկգոնեան Ֆոնտի), Տիգրան Տէրոյեանի (Վազգէն) *Վազգէն Երզարան* (տպ. «Հայրենիք»), Նազարէթ Փիրանեան, *Արիւնտա Պատմութեան* («Պայքար»-ի տպարան, 158 էջ), Նազարէթ Փիրանեան, *Խարբերքի Եղեռնը* («Պայքար»-ի տպարան), Գրիգոր Քէօսէեանի *Գիր Եւ Գիծ* («Մայրենիք» հրատարակչատուն), *Համերաշխութիւն – Հացի Խնդիր* («Ատլանտեան» տպարան), Սարգիս Ֆրատճեանի *Ազգն Հյոջ Յարեաւ Ի Մեռելոց* (Փասատինա, «Արաքս» տպարան)։ Զարեհ Պտուկեանի *Դրամագիտական Աշխատանքներու Ժողովածուի* հատորները եւ *Տիգրան Մեծի Պղնձեայ Դրամներու Դրամագիտ Մը Եւ Արտաշէսեան Հարատւութեան Դրամագիտ Մը* հրատարակած է Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութիւնը (Armenian Numismatic Society) եւ ոչ թէ Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութիւնը (American Numismatic Society)։

⁶ Գ. Արածանի, *Ուրուագիծեր*, Պոստըն, տպարան Կիլիկիա, [1912], 25 էջ. *Գողթան Երզարան*, հրատ. «Գողթան» երգչախումբի, Ֆիլատելֆիա, «Իդէալ» տպարան, 1915, 207 էջ. Յ. Յ. Չազմազճեան, *Քերական-Ընթերցարան*, Ա. տարի, Պոստըն, «Ի. Ա. Երան» հրատարակչատուն, 1916, 80 էջ. Բերունի [Միսոն Յակոբեան], *Վրացի Վարիչները, Կովկասի Պաշտպանութիւնը Եւ Հայերը*, Պոստըն, «Հայրենիք»-ի տպարան, 1919, 50 էջ. *Թուրքիկ Ամերիկահայ Գաղութիւն. Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն. Ազգային Համագումարին Սասնակցող Չորս Պատուիրակներու Ընտրութեան Առթիւ*, 1919 Փետրվար [sic] առթիւ, 16 էջ (առանց վայրի, առանց տպարանի յիշատակումի). Է. Պրէմօն, *Կիլիկիա 1919-1920 Շրջանին*, թարգմ. Տիգրան Յ. Պոյաճեան, Պոստըն, տպ. «Պահակ»-ի, 1921՝ 135 էջ. Անաթօլ Յրանս, *Սիրվեսիթր Պոնարի Ոճիրը*, թարգմ. Երուանդ Մեսիսեան, Պոստըն, Տպ. «Ազգ-Պահակ»-ի, 1922, 257 էջ. Եղիազար Աղզարեանց (Eli Agzar), *Կտակը (Վէպ). Հայ-Ընտանեկան Կեանքէ Առնուած*, Նիւ Եորք, Արմէնիա տպարան, 1923, 184 էջ. Թուրքէն Դարբինեան, *Մեր Պատասխանը Յ. Քաջազնունիին*, Պոստըն, «Հայրենիք» տպարան, 1923, 166 էջ. Մ. Մինասեան, *Յեղային Բաղկացութիւն Ներկայ Հայութեան*, Հրատ. Ամերիկահայ Հրատարակ. Հիմնարկութեան, Մատենաշար Հայկական Վերաշինութեան Թիւ 5, Ֆրէզնօ, տպարան «Նոր Օր», 1924, 126 էջ. Նշան Տէստէկիւլ, *Գրեթեւ Արուեստը. Գրագիտութիւն Եւ Գրականութիւն*, Պոստըն, տպարան «Հայրենիք», 1924, 206 էջ. Վարդան Տիրատ, *Ամուսնութիւն Եւ Ամուսնալուծում*, Պոստըն, տպ. «Երան», 1924, 31 էջ. Յակոբ Խոհարարեան, *Հայ Հաւատքը (Մասյ Ու Պայծառ Պատկերներ)*, Նիւ Եորք, Տիւվալեան տպարան, [1924], 88 էջ. Բաբկէն եպս. [Կիւլէսէեան], *Հայաստանեայց Եկեղեցի (Բանախօսութիւն)*, Պոստըն, ա.հ., 1924, 62 էջ. *Հայ Բաղաքացիական Փորձադատը Միացեալ Նահանգաց Շրջանային Դատարանին Մէջ (Պաշտօնական Ատենագրութիւն)*, թարգմ. Տ. Ա. Տիքիճեան, Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն, Նիւ Եորք, 1925, 104 էջ. Տոթթ. Ա. Նազգաշեան, *Այալի Բանտը*, Պոստըն, տպ. «Հայրենիք», 1925, 63 էջ. *Արմենուհի. Դրուագ Մը 96-ի Հայկական Կեանքէն*, թարգմ. (Տիկ.) Կ. Ա. Նազար, Պոստըն, տպ. «Պայքար», 1925, 160 էջ. Երուանդ Մեսիսեան, *Գրական Դպրոցները Յրանսայի Մէջ (Բանախօսութիւն Մը)*, Նիւ Եորք, «Կոչնակ» տպարան, 1929, 77 էջ. Վահան Թովմասեան, *Մանուկներու Դաստիարակութիւնը (Տեաը. Ա.)*,

Նիւ Եորք, «Մասիս» գրատուն, 1929, 15 էջ. Սեպուհ, *Նոր Շէն (Վերածնած Պաշար)* (1921-1930), Նիւ Եորք, Հրատ. Հայ Կրթական Հիմնարկութեան, 1927, 172 էջ. Էբելենց, *Աշ-Գար (Վէպ Ամերիկահայ Կեանքէ)*, Պոստըն, տպ. «Հայրենիք», 1930, 116 էջ. Խաչիկ Քհնյ. Գուռզեան, *Մանրանկար Հայ. Առաք. Մը. Եկեղեցւոյ, Սան Ֆրանսիսկո, ա.հ.*, 1931, 23 էջ. *Յուշագիրք Տասնամեակի Հայ Նահատակաց Աւետ. Եկեղեցւոյ Հիմնարկութեան 1924-1934*, [Ֆիլատելֆիա, ա.հ., 1934], 88 + 12 էջ. *Նոր Կեանքի Երգեր*, կազմեց Գրիգոր Սիւնի, Նիւ Եորք, Բանհրատ թիւ 3 երաժշտական սէկտոր, 1934, 59 էջ. Ա. Պարտիզեան, *Հայ Եկեղեցւոյ Տաղնապը Եւ Անոր Պատասխանատուները*, Պոստըն, տպ. «Հայրենիք», 1936, 440 էջ. Յ. Գ. Նիկողոսեան, *Փեթակ. Ընթերցարան Հայ Մանուկներու, Գ. Գիրք, Նիւ Եորք, տպարան «Կոչնակ»*, 1937, 110 էջ. Ռուբէն Բազուպեան, *Գրիգոր Նարեկացի*, Նիւ Եորք, տպարան «Կոչնակ», 1939, 53 էջ. Մ. Կ. Փափագեան, *Մ. Սմբատ Գարբիէյեան (1856-1919)*, Լոս Անճելլոս, տպարան «Պօզանեան», 1939, 54 էջ. Մ. Կ. Փափագեան, *Պանդխտաց Հայ Ժողովական Եկեղեցի*, Լոս Անճելլոս, Bozart Press, 1940, 49 էջ. *Հայ Ժողովրդական Երգարան*, *Յառաջընթացի Մատենաշար Թիւ 2*, Նիւ Եորք, Ամերիկահայ Յառաջընթացական Միութիւն, 1940, 64 էջ. Մ. Տ. Մարտենց, *Ա. Յ. Միութիւնը Եւ Հայրենական Պատերազմը*, *Յառաջընթացի մատենաշար թիւ 7*, Նիւ Եորք, Ամերիկահայ Յառաջընթացական Միութիւն, 1941, 16 էջ. *Վասպուրական Եւ Իր Տարագիր Զաւակները*, Հրատ. Համա-Վասպուրականի Հայրենակցական Միութեան, Պոստըն, տպարան «Հայրենիք», 1942, 176 էջ. Գարեգին Արք. Յովսէփեան, *Նիւթեր Եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի Եւ Մշակոյթի Պատմութեան*, պրակ Բ., Նիւ Եորք, ա. հ., 1943, 70 էջ. Աւետիք Իսահակեան, *Արկածախնդիրները*, Յրէզնո, տպարան «Նոր Օր», 1943, 16 էջ. Աւետիք Իսահակեան, *Արկածախնդիրները*, Նիւ Եորք, Ամերիկահայ Յառաջընթացական Միութիւն, 1943, 16 էջ. *Հին Հայկական Վիպասանքից Եւ Առասպելներից. Ռոտտերի Նկարներով*, *Յառաջընթացի մատենաշար թիւ 11*, Նիւ Եորք, Ամերիկահայ Յառաջընթացական Միութիւն, 1943, 39 էջ. Տ. Գարեգին Մ. Արքեպոս. Յովսէփեան *Ընտրեալ Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ*, Նիւ Եորք, Կոչնակ տպարան, 1943, 33 էջ. Կարապետ Քհնյ. Գալֆայեան, *Հայկական Զրոյցներ*, Լոս Անճելլոս, տպարան «Պօզանեան», 1944, 110 էջ. Գարեգին Արք. Յովսէփեան, *Նիւթեր Եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի Եւ Մշակոյթի Պատմութեան*, պրակ Գ., Նիւ Եորք, ա. հ., 1944, 136 էջ. *Յուշագիրք Մ. Պաշ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Պարտամուրհակի Կիզման Հանդիսի Առիթով*, Նիւ Եորք, ա.տ., 1945, 48 էջ. Գ. Սիմոնօֆ, *Տաղք Եւ Թատրերգութիւնք*, հ. 1, Նիւ Եորք, տպարան «Կոչնակ», 1948, 100 էջ. Գ. Սիմոնօֆ, *Տաղք Եւ Թատրերգութիւնք*, հ. 2, Նիւ Եորք, տպարան «Կոչնակ», 1949, 136 էջ. Կարապետ Սիտայ, *Հայաստանի Վառոզ Արեւածաղը Եւ Վրացեանի Մարող Զէթի շրջաքը*, Նիւ Եորք, Ամերիկահայ Յառաջընթացական Միութիւն, 1949, 28 էջ. Գ. Սիմոնօֆ, *Տաղք Եւ Թատրերգութիւնք*, հ. 3, Նիւ Եորք, տպարան «Կոչնակ», 1950, 127 էջ. *Արշակ Զօպանեան. Վկայութիւններ Անձին Ու Գործին Մասին*, հաւաքեց՝ Սուրէն Մանուէլեան, Նիւ Եորք, Արշակ Զօպանեանի Ամերիկահայ Յորբելինական Կեդր. Յանձնախումբ, 1950, 31 էջ. *Նշմար Ծահան Նաթալիի Գրական, Հասարակական Յիմնամեայ Կեանքին*, հրատ. Յորբելինական Կեդր. Յանձնախումբին, Պոստըն, տպ. «Պայքար», 1953, 104 էջ. Մ. Գրիգոր Լուսաւորիչ *Հայց. Եկեղեցւոյ Օծման Հնգամեակ (Իր Անկական Շէնքին Մէջ) 1950-1955*, Նիւ Եորք, [տպարան «Կոչնակ»], 1955, 96 էջ. Լեւոն Գազանեան, *Հէրի Շփոյց Կը Խեղաթիւրէ Հայաստանի Պայծառ Իրականութիւնը*, Ֆիլատելֆիա, ա.տ., 1956, 24 էջ. *Մեր Գիւղը Դատեմ (Հին Եւ Նոր Ժամանակներուն)*, խմբ. Գուրգէն Միսիթարեան, հրատ. Դատեմի Լուսաւորչական Ուսում. Ընկ., Պոստըն, տպարան «Հայրենիք», 1958, 256 էջ. *Երգեցողութիւնք Հայց. Մը. Եկեղեցւոյ*, աշխատասիրեց եւ դասաւորեց Տիգրան Ա. սրկ. Պատրարեան, Մայամի, Ս. Յովհ. Մկրտիչ եկեղեցի, 1958 [1959], 156 էջ.

Գէորգ Մելիքիսեցի, Յուշարձան Հ. Յ. Դ. Բլիզնետի Կոմիտէի, Պոստըն, 1959, 122 էջ (տպուած է Գահիրէ, «Յուսաբեր»ի տպարանը)։ Մալթանք Հայրապետական Ի Սահմանս Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, հրատ. Հայ Սիրտի, Ֆիլատելֆիա, 1959, 9 էջ։ Գրիգոր Ա. Սարաֆեան, Ս. Ներսէս Շնորհալի. Իր Կեանքն Ու Գործունէութիւնը, Ֆրեզնո, տպ. «Նոր Օր»ի, 1959, 34 էջ (երկրեզու)։ Վեր. Աւետիս Ս. Տարագճեան, Մարգուանի Հայ Աւետարանական Ժողովուրդը, Նիւ Եորք-Պէյքոլթ, տպ. «Մշակ», 1960, 176 էջ։ Մեր Իզմիրը Եւ Շրջակայ Քաղաքները, Նիւ Եորք, Զմիւռնահայ Միութիւն, 1960, 208 էջ։ Կանոն Կուսի Պսակի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, հրատ. Թորգոմ Վրդ. Մանուկեան, Ֆիլատելֆիա, Efficient Printing, 1960, 63 էջ (երկրեզու)։ Կորսուած Դրախտէն Մինչեւ Վերագտնուած Դրախտը, Նիւ Եորք, Watchtower, 1963, 256 էջ։ A Graded West Armenian Reader: Selections from Armenian Literature, adapted and edited by James Etmekjian, Cambridge, Ma., American Council of Learned Societies and National Association of Armenian Studies and Research, 1963, 187 էջ (հինգ գրողներու հայերէն երկերէ ընդարձակ հատուածներ)։ Հայ Գրականութեան Բարեկամներու Միութեան Հիմնադրութեան Տասնամեակի 1956-1966 Յուշագիրք, Նիւ Եորք, հրատ. Միութեան Վարչութեան եւ Տասնամեակի Յանձնախումբի, 1966, 40 էջ։ Վահրամ Սօֆեան, Աստղատուն, Ֆրէզնո, 1967, ա. հ., 241 էջ։ Արտաշէս Անդրէասեան, Ուրուազի՞ծ Հայոց Պատմութեան Եւ Հայկական Մշակոյթին, Պոստըն, տպ. «Պայքար», 1968, 416 էջ։ Սամուէլ Բրուսեան, Բազէշի Խուլթիկ Աւանի Զարդերէն [1915], Նիւ Եորք, «Կոչնակ» տպարան, 1969, 56 էջ։ Պատարագամատոյց Հայց. Եկեղեցւոյ, Նիւ Եորք, Diocese of the Armenian Church, XII + 75 + 75 էջ (երկրեզու)։ Հ. Յ. Դ. 80ամեակ, Հրատ. Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի [Պոստըն, 1970], 65 էջ։ Յուշ-Երեկոյ, Նուիրուած Պարոյր Սեւակի, կազմեց եւ գեղազարդեց Մինաս Մինասեան, Նիւ Եորք, Հայ Մշակութային Միութիւն, 1971, 49 էջ։ Յորեկեանական Հանդիսութիւն Արամ Հայկազի Յիւնամեայ Գրական Գործունէութեան, կազմեց եւ գեղազարդեց Մինաս Մինասեան, Նիւ Եորք, Հայ Մշակութային Միութիւն, 1972, 50 էջ։ Մարտիրոս Վարդանեան, Հայաշունչ, Պոստըն, Garbo Typesetting, 1974, 32 էջ։ Գրիգոր Մ. Գալուստեան (Ակնցի), Ապրուած Մարտուռներ, Նիւ Եորք, Թանգեան «Ուրարտու» հրատարակութիւն, 1975, 239 էջ։ Տեղեկագիր Հայ Եկեղեցւոյ Եւ Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ Մերձեցման Յանձնաժողովի, Պոստըն, Pan-Text Publishing Company, [1975], 34 էջ (երկրեզու)։ Ս. Ներսէս Շնորհալի, Հաւատով Խոստովանիմ, հրատ. Արեւելեան Թեմի հայոց Առաջնորդարանի, Նիւ Եորք, 1976, 53 էջ (երկրեզու)։ Վերջալոյս Թորիկեան, Վերջալոյսի Գոհարներ, Տիթրոյիթ, «Ոսկետառ», 1977, 78 էջ։ Յարութիւն Թիրեաքեան, Հին Յիշատակներ, Նիւ Եորք, ա. հ., 1978, 111 էջ։ Մինաս Մինասեան, Մերոպեան Տառեր Եւ Գծանկարներ, Նիւ Եորք, «Բաբգէն», 1979, 157 էջ։ Հրանդ Մարգարեան, Սողմոն Թեւթրեան, Նիւ Եորք, «Բաբգէն», 1980, 54 էջ։ Դպրեկանք Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ. Յիւնամեակ 1930-1980, Նիւ Եորք, [Առաջնորդարան Հայոց], 1981, 25 էջ։ Էլլէն Բիւզանդի Հետ, խմբագրութեամբ՝ Մանուշ Գէորգեանի, Արմէն Տօնոյեանի եւ Աւետիս Գէորգեանի, Լոս Անճելըս, Լոս Անճելըսի Իրանահայ Միութեան Տիկնանց Օժանդակ Մարմին, 1981, 254 էջ։ Ռազմիկ Դաւոյեան, ... Մինչեւ Որ Հասնես Նախապապերիդ, Ժամանակակից Հայ Միտք Մատենաշար Թիւ 1, Նիւ Եորք, «Ոսկետառ» հրատարակչատուն, 1982, 31 էջ։ Վեր. Յակոբ Կիւրլէքեան, Կեանքիս Լուսարձակ Ուղիներէն, Նորթ Հոլիվուտ, ա. հ., 1982, 97 էջ։ Մայխաս, Զարթօնք, Ե. հատոր, Նիւ Եորք, Առաջնորդարան Հայոց, 1982, 332 էջ։ Ռազմիկ Դաւոյեան, Նիւ Եորք, «Ոսկետառ» հրատարակչատուն, 1983, 63 էջ։ Բիւզանդ Եղիայեան, Վահան Մամիկոնեան Յաղթող Սպարապետ Եւ Մարզպան, Նիւ Եորք, Առաջնորդարան Հայոց, 1984, 25 էջ։ Վեհանոյշ Թէքեան, Ծեղքուած Մանրանկար, Միացեալ Նահանգներ, 1987, 167 էջ (տպուած է Անթիլիաս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

Կաթողիկոսութեան տպարանը)։ Հ. Յ. Դ. Յիշատակարան Հիւսիսային Ամերիկայի 1899-1984, կազմեց՝ Ստեփան ՏարտուՆի, Պոստոն, «Հայրենիք», 1988, 456 էջ։ Մեծա-
 րանքի ճաշկերպի ի Պատիւ Մեծանուն Բանաստեղծ Ու Բազմապատասխան Մտաւորա-
 կան Մ. Իշխանի Ծննդեան 75-Ամեակին Եւ Պատուոյ Դոկտորայի Տուգումներէն Առիթ-
 ներով, Լոս Անճելլոս, Ամերիկահայ Միջազգային Գոյէճ, 1988, 56 էջ։ Եղիշէ Չարեց-
 Յոբելյանական Հանդիսութիւններ, Լոս Անճելլոս, ա.հ. 1988, 36 էջ։ Զօրա Իսկէնտէր-
 եան, Հասկաբաղ, Տրեզնո, տպ. «Մշակ», 1988, 83 էջ։ Զարեհ Մելքոնեան, Գործնական
 Քերականութիւն Արդի Հայերէն Լեզուի, Նախապատրաստական Դասընթացք, Լոս
 Անճելլոս, ա. հ., 1989, 81 էջ։ Մեսրոպ Հայունի, Ինքնա Քաշիացի Արքուհին Անկարեղիին
 Եւ Կորուսածին, Լոս Անճելլոս, Միլիթարեան հրատ., 1990, 56 էջ։ Արտաշէս Աբեղեան,
 Ուղղագրական Բառգրքով, Նիւ Եորք, ա.հ., 1990, 189 էջ։ Մեսրոպ Հայունի, Վարդա-
 րանը Աղօթէ Ամէն Օր, Լոս Անճելլոս, 1991, 8 էջ։ Նորայր Արքեպոս. Պողարեան, Հայ Ե-
 կեղեցւոյ Հաւատոյ Հանգանակները, Նիւ Եորք, Ս. Վարդան մատենաշար, 1991, 20 էջ։
 Արտէն Ա. Քհնյ. Աշճեան, Դար Մը Հայ Եւ Եպիսկոպոսական Եկեղեցական Ծփումնե-
 րու Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց Մէջ, Նիւ Եորք, Առաջնորդութիւն Հայոց Ամե-
 րիկայի, 1991, 51 էջ (երկրեզու)։ Գաբրիէլ Քհնյ. Տէր Յարութիւնեան, Առաջնորդ
 Փրկութեան, մաս Ա., Դ. տպ., Փաստարկ, Հայ Աստուածաշունչի Գոյէճ, 71 էջ։ Լեւոն
 Տէր Պետրոսեան, Հին Հայ Թարգմանական Գրականութիւն, Նիւ Եորք, հրատ. Գրի-
 գոր եւ Գլաւա Զօհրապ Տեղեկատուական Կեդրոնի, 1992, 112 էջ (երկրեզու)։ Տիգրա-
 նակերտի Տոհմիկ Երեկոյ, Նիւ Եորք, Ազգային Առաջնորդարան, [1992], 45 էջ։ Այն-
 թապի Տոհմիկ Օր, Նիւ Եորք, Ազգային Առաջնորդարան, [1992], 61 էջ։ Ուրֆայի Տոհ-
 միկ Օր, Նիւ Եորք, Ազգային Առաջնորդարան, [1992], 61 էջ։ Բալուէ Տոհմիկ Օր, Նիւ
 Եորք, Ազգային Առաջնորդարան, [1993], 69 էջ։ Սարգիս Բէնէնեան, Մուսա Տաղեան
 Յոտօ-խաչ, Լոս Անճելլոս, Printographics, 1993, 34 էջ։ Գէորգ Տօնապետեան, Հ. Յ.
 Դաշնակցութիւնը Հիւսիսային Ամերիկայի Մէջ (1895-1909), Ա. հատոր, Պոստոն, «Հայ-
 րենիք», 1993, 702 էջ։ Գառնիկ Օհանէսեան, Ազգային Արեւելու մի Խնդիրներ, Լոս
 Անճելլոս, «Կալեան» հաստատութիւն, 1993, 56 էջ։ Հրազդան Սարգիս Զէյթեան, Դէպի
 Անկախ Պետականութեան Գաղափարի Արմատաւորումը, Բ. տպագրութիւն, Լոս Ան-
 ճելլոս, Կալեան Հաստատութիւն, 1994, 143 էջ, երկրեզու (Ա. տպագրութիւն՝ 1993)։
 Փրկենք Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, Նիւ Եորք, ա. հ., 1994, 72 էջ։ Կանոնագրութիւն Հիւսի-
 սային Ամերիկայի Հայոց Եկեղեցւոյ Տիկնանց Միութեանց Ընկերակցութեան, [Նիւ
 Եորք, Ազգ. Առաջնորդարան], 1994, 93 էջ։ Զուարթ Գէորգեան-Գալստեան, Երեւան-
 եան Յիշատակներ, Լոս Անճելլոս, հր. «Նաւասարդ», 1996, 106 էջ։ Հայ Առաքելական Ե-
 կեղեցւոյ Զորս Արարողութիւններ, աշխարհաբար եւ անգլերէն թարգմանութիւն
 Ներսէս Քհնյ. Մանուկեան, Տիլատելֆիա, 1997 (հրատարակչական տուեալներ չկան
 գիրքին վրայ. թուականն ու վայրը՝ յառաջաբանէն)։ Գրիգոր Պլլտեան, Տեղադրու-
 թիւն Քանդողոյ Քաղաքի Մը Համար, բարեփոխուած եւ ճշգրտուած երկրորդ տարբե-
 րակ, «Բաց Նամակ» մատենաշար թիւ 1, Լոս Անճելլոս, 1997, 32 էջ։ Յասմիկ Գարամա-
 նուկեան, Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի Կեանքն Ու Գործը, Յորթ Լի (Նիւ ձըր-
 գի), «Մայրենի» հրատարակչատուն, 1998, 486 էջ։ Վիլլէտ Գրիգորեան, Ժճմարիտ,
 ճճմարիտ Եւ Ատուժ, Լոս Անճելլոս, «Այբ-Բեն» տպարան, 1998, 92 էջ։ Արա Սատան-
 եանց, Պատանիին Երազները, Փրովիտընս, ա. հ., 1998, 68 էջ։ Ծննդանշան. Ամերիկա-
 հայ Անդրազիր Բանաստեղծութեան Երկրեզու Ժողովածու, խմբագիր՝ Գուրգէն Ար-
 գումանեան, «Բաց նամակ» մատենաշար թիւ 3, Կլենտէյլ, 1999, 212 էջ։ Խաչատուր Ա-
 բովեան, Վէրք Հայաստանի (Վէպ), արեւմտահայերէնի վերածում, պարզացում եւ
 պատշաճեցում՝ Սարգիս Մահաչէրէճեան, Լոս Անճելլոս, «Հայ Գիր» աշակերտական մա-
 տենաշար թիւ 1, 2000, 103 էջ։ Ալիծ Աղպապեան, Այբ՝ Ապուրիս, երկրեզու, Լոս Անճե-
 լլոս, «Միլ ու ծառ» հրատարակչատուն, 2001, 56 էջ։ *The Unpublished Writings of Tiran
 Nersoyan, I: Early Correspondence (1924-1944)*, edited and translated by Roberta Ervine,

New Rochelle, Saint Nersess Armenian Seminary, 2000, 121 էջ (կը պարունակէ Տիրան Արք. Ներսիսեանի նամակներուն հայերէն բնագրերը)։ Շահապան, *Անաւարտ Փակում*, Նիւ Եորք, ա. հ., 43 էջ։ Գրիգոր Փիտէճեան, «Անձինք Նուիրեալք» Շարականը, Նիւ Եորք, «Սիւս» հրատարակչատուն, 2003, 159 էջ։ Յակոբ Ասատուրեան, *Կոմիտաս Վարդապետի Հետ*, Բ. տպագրութիւն, Ֆորթ Լի, «Նարեկացի» Արուեստի Միութիւն, 2003, 319 էջ։ *Չորս Տասնամեակ. Եղիշէ Մ. Վարդ. Մանճիկեան Այլազան Ոսպնեակներու Դիմաց*, Պոստրն, ա. հ., 2003, 81 էջ։ *Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան Յիսուս Գրիստոսի Եւ Սաղմոսներ*, նոր աշխարհաբար թարգմանութիւն, Նիւ Եորք, հրատ. Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի, 2005, 1204 էջ։ Ալիծ Աղպապեան, *Նուենիլը*, Լոս Անճելլոս, «Ծիլ ու ծառ» հրատարակչատուն, 2005, 36 էջ։ Ալին Պատիկեան-Շիրաճեան, *Լորին Եւ Նարեկը Հայաստանի Մէջ*, Լոս Անճելլոս, «ԱԲ Գիր» հրատարակչութիւն, 2005, 26 էջ։ Արմէն Արվազեան, *Ռազմավարական Խոռոչները Հայոց Քաղաքական Գիտակցութեան Մէջ*, Լոս Անճելլոս, Ararat Foundation, 2006, 55 էջ, եռալեզու (հայերէն, անգլերէն, ռուսերէն)։ Ալիծ Աղպապեան, *Թեյ Արծաթ Ոտայն*, Լոս Անճելլոս, «Ծիլ ու ծառ» հրատարակչատուն, 2006, 36 էջ։ Ալին Պատիկեան-Շիրաճեան, *Նամակներ Տիգրան Մեծին*, Լոս Անճելլոս, «ԱԲ Գիր» հրատարակչութիւն, 2007, 20 էջ։ Ալին Պատիկեան-Շիրաճեան, *Վարդենին Ու Եղեճին*, Լոս Անճելլոս, 2008, 12 էջ։ *90ամեակ Հայաստանի Հանրապետութեան 1918-1920*, Նիւ ձըրզի, հրատ. ՀՅԴ Նիւ ձըրզիի «Դրօ» կոմիտէի, 2008, 54 էջ։ *Արեւագայի, Պաղաղական, Հանգստեան Ժամերգութիւնները Հայց. Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու, Բ. տպագրութիւն*, Նիւ Եորք, «Սիւս» հրատարակչատուն, 2008, 70 էջ։ *Ուղեցոյց Ամերիկայի Արեւելեան Եւ Քանադայի Թեմի Եկեղեցականաց*, Նիւ Եորք, «Սիւս» հրատարակչատուն, 2008, 53 էջ, երկլեզու։ *Խորէն Ա. քնն. Հապէշեան, Գիր Կեանքի, Կլինտէյլ, Max Graphics*, 2008, 461 էջ։ Ալիծ Աղպապեան, *Մրո Մրո Թօթօ Եւ Վանայ Հարսիկ*, Լոս Անճելլոս, «Ծիլ ու ծառ» հրատարակչատուն, 2010, 24 էջ։ *Իռեն Տէր Յովհաննէսեան-Ասլանեան, Անուրջներ*, հտ. 2, Պըրպէնք, ա. հ., 2010, 67 էջ։ *Ալֆրէդ Եգնայեան, Առաջին Անգամ Հայրենիքում*, Նիւ Եորք, ա. հ., 2010, 50 էջ։ *Ալֆրէդ Եգնայեան, Ժամբորդութեան Յուշեր*, Նիւ Եորք, ա. հ., 2010, 40 էջ։ *Կիլտա Պչաքճեան, Հայերէն-Անգլերէն Գործնական Բառարան*, Նիւ Եորք, Ս. Վարդան հրատարակչատուն, 2010, 180 էջ։

⁷ Agat' angeghos, *Patmut' iwn Hayots'* (Tiflis, 1909), reprinted Delmar, Caravan Books, 1980, 608 էջ։ Anania Shirakats'i, *Ashkharhatsoyts* (Venice, 1881, and Yerevan, 1947), Delmar: Caravan Books, 1994. 172 էջ։ *Astuatsashunch' Matean Hin ew Nor Ktakaransts'* (Venice, 1805), Delmar, Caravan Books, 1984, 912 էջ, *Bark' Galianos: An Armenian-Greek Dictionary to Galen*, ed. by John A. C. Greppin, Delmar, Caravan Books, 1985, 288 էջ։ *Buzandaran Patmut' iwnk'*, also known as, *Patmut' iwn Hayoc'*, attributed to P'awstos Buzandac'i (St. Petersburg, 1883), Delmar, Caravan Books, 1984, 256 էջ։ Ghazar Parbetsi, *Patmut' iwn Hayots' and T'ught' ar Vahan Mamikonian* (Tiflis, 1904), Delmar, Caravan Books, 1986, 276 էջ։ Saint Gregory Narekatzi, *Matean Oghberkut' ean* (Buenos Aires, 1948), Delmar, Caravan Books, 1981, 416 էջ։ Hovhannes V Draskhanakertets'i, *Patmut' iwn Hayots'* (Tiflis, 1912), Delmar, Caravan Books, 1979, 488 էջ, *K'art' lis c' xovreba: The Georgian Royal Annals and the Medieval Armenian Adaptation*, 2 v. Delmar, Caravan Books, 1998, 878 էջ (երկրորդ հատորը կը պարունակէ «Պատմութիւն Վրաց»ի 1953ի թիֆլիսեան հրատարակչութեան վերատպումը)։ Koriun Vardapet, *Vark Mashtots' i* (Yerevan, 1941), Delmar, Caravan Books, 1985, 396 էջ։ Moses of Khoren, *Patmut' iwn Hayots'* (Tiflis, 1913), Delmar, Caravan Books, 1981, 488 էջ։ Thomas Artsruni, *Patmut' iwn Tann Artsrunecats'*, St. Petersburg, 1887. Delmar, Caravan Books, 1991, 372 էջ։ Vardan Arewelts'i, *Hawakumn Patmut' ean*, Venice, 1862. Delmar, Caravan Books, 1991, 214 էջ։ Միայն յիշուած է Eghishe, *Vasn Vardanay ew*

- Hayots' Paterazmin* (Yerevan, 1957), Delmar, Caravan Books, 1993, 304 էջ, բայց «Վարդանանց» վերնագրով եւ առանց հրատարակութեան վայրի ու էջերու քանակի (էջ 42):
- ⁸ N. L. Mangouni, *Erkow Ape Tsap' E* (Beirut, 1965), Delmar, Caravan Books, 1973 (*միքրոֆիչ*). Mangouni, N. L. *Hats'i Hamar* (Boston, 1914), Ann Arbor, Caravan Books, 2010, 240 էջ. Mangouni, N. L. *Hats'i Hamar* (Beirut, 1962), Delmar, Caravan Books, 1973 (*միքրոֆիչ*). Siamant'oo, *Amboghjakan Gortse Vol. I*. Boston, 1910, Delmar, Caravan Books, 1979, 256 էջ:
- ⁹ *An Anthology of Western Armenian Literature*, ed. by James Etmekjian, Delmar: Caravan Books, 1980, 500 էջ (արեւմտահայ գրողներու ծաղկաքաղ՝ հայերէն). *Armenian Proverbs: A Paremiological Study with an Anthology of 2,500 Armenian Folk Sayings*, selected and translated by Dora Sakayan, Delmar, Caravan Books, 1995. 480 էջ (հայկական առածները ներկայացուած են բնագրով ու անգլերէն թարգմանութեամբ):
- ¹⁰ *Օրինակ՝* Agathangelos, *History of the Armenians*, introduction and commentary by Robert W. Thomson, Albany, State University of New York Press, 1976, 527 էջ. David the Invincible, *Definitions and Divisions of Philosophy*, translated by Robert W. Thomson and Bridget Kendall, Chico (Ca.), Scholars Press, 1983, 192 էջ. Xosrov Anjewac'i, *Commentary on the Divine Liturgy*, translated with an introduction by Peter Cowe, New York, St. Vartan Press, 1991, VII + 263 էջ. Archbishop Nerses Lambronac'i, *Commentary on Wisdom of Solomon*, introduction, translation, and diplomatic edition of the Armenian text by Bishop Anoushavan Tanielian, New York, Skevra Press, 2007, 634 էջ:
- ¹¹ *Տէս*՝ Koriun, *The Life of Mashtots*, translated by Bedros Norehad, New York, Armenian General Benevolent Union, 1964, 96 էջ:
- ¹² *Բացառութիւն կը կազմէ Պօղոս Էսապալեանի ընթերցարանը, որ կը բաղկանայ արեւելահայերէն բնագրերէ եւ անգլերէն ներածութենէ մը, բայց որուն խորագիրը անգլերէն է: Տէս՝ East Armenian Reader*, selected and edited by Paul Essabal, Berkeley, University of California Press, 1966, 397 էջ, որ կ'երեւի իբրեւ «“Հայոց լեզուի ընթերցարան. արեւելահայ բարբառ” (Ֆրէզնօ, 1966)» (էջ 46):
- ¹³ Kevork Gulian, *Elementary Modern Armenian Grammar*, New York, 1954 [«Գէորգ Կիւլեան, «Արդի հայերէն. միջնակարգ, քերականութիւն, Պոստըն, 1955»]. որ 1902ի առաջին հրատարակութեան վերատպումներէն մէկն է. Stella Malkasian Boy and Hagop Atamian, *Functional Armenian. Level One*, New York, Armenian General Benevolent Union, 1977 [«Միեղա Մայիասեան, “Գործնական հայերէն. առաջին մակարդակ”, Նիւ Եորք, հր. Հ.Բ.Ը.Մ., 1970, 1977»]. 1977ի հրատարակութեան մէջ վերատպում ըլլալու նշում չգտանք]:
- ¹⁴ Adour Yacoubian, *English-Armenian and Armenian-English Concise Dictionary*, Los Angeles, Armenian Archives Press, 1944, 176 էջ [«Ատուր Եաղուպեան, “Անգլերէն-հայերէն եւ հայերէն-անգլերէն հակիրճ բառարան”, Լոս Անձեղըս, 176 էջ, 1944»]. Thomas J. Samuelian, *A Course in Modern Western Armenian: Dictionary and Linguistic Notes*, New York, Armenian National Education Committee, 1989, 271 էջ [«Թովմաս Սամուէլեան. “Դասընթաց արդի արեւմտահայերէնի”, 269 էջ, Նիւ Եորք, 1989»]. Diana Aroutunian and Susanna Aroutunian, *Armenian-English, English-Armenian*, Hippocrene Concise Dictionaries, New York, Hippocrene Books, 1996 [«Տիանա Յարութիւնեան. “Հայերէն-անգլերէն, անգլերէն-հայերէն բառարան”, Նիւ Եորք, համահեղինակ Սուզաննա, հր. “Հիփոքրէյն”, 378 էջ, 1993, 1995, 1996, 2000»]: Տիանա Յարութիւնեանի անունին տակ անջատաբար յիշուած «Հայերէն-անգլերէն անգլերէն-հայերէն բառարան»ը, իբրեւ Նիւ Եորք տպուած, Տրդ հրատարակութեամբ, 2008ին, վերոյիշեալ անգ-

լերէն վերնագրով բառարանն է՝ նորագոյն տպագրութեամբ, ուստի որպէս առանձին գիրք պէտք չէ յիշուէր:

- ¹⁵ Հմմտ. «Քրաքար քերականութեան ձեռնարկ (Լոս Անճելըս, 1968)» (Avedis K. Sanjian, *A Grammar of Classical Armenian*, Cambridge, Harvard University Press, 1963), «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, 1301-1480 (Լոս Անճելըս, 1969)» (Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480*, Berkeley, University of California Press, 1969), «Ցուցակ ԱՄՆ-ում միջնադարեան հայերէն ձեռագրերի (Լոս Անճելըս, 1976)» (Avedis K. Sanjian, *A Catalog of Medieval Armenian Manuscripts in the United States*, Berkeley, University of California Press, 1976), «Երեմիա Չէլէպի Քէոմիւրճեան Տիմոյի եւ Մրգատայի մասին տաղաչափեալ սիրավէպ» (Avedis K. Sanjian and Andreas Tietze, *Eremya Chelebi Kömurjian's Armeno-Turkish poem "The Jewish Bride"*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1981), որ տպուած է Գերմանիոյ մէջ:
- ¹⁶ Հմմտ. «Պատմութիւն Հ.Բ.Ը. Միութեան» (Նիւ Եորք)» (Bedros Norehad, *The Armenian General Benevolent Union: Its History and Purpose*, New York, Armenian General Benevolent Union, 1966), «Պատմութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ (Նիւ Եորք)», որ թերեւս Մաղաքիա արք. Օրմանեանի «Ծիսական բառարան»ին անգլերէն թարգմանութիւնն է (Malachia Ormanian, *A Dictionary of the Armenian Church*, translated by Bedros Norehad, New York, St. Vartan Press, 1984), վերատպուած՝ 2006ին:
- ¹⁷ Հմմտ. «Իսթանպուլէն Աղթամար. հայ ուխտագնացութիւն մը» (Ն.Ե., յուլ., 1980)» (H. J. Nersoyan, *From Istanbul to Aghtamar: An Armenian Pilgrimage*, New York, Ashod Press, 1990, 98 էջ):
- ¹⁸ Bishop Karekin Sarkissian, *The Armenian Church in Contemporary Times*, New York, Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, 1970, 42 էջ (գլուխ մըն է հետեւեալ հաւաքական հատորէն՝ A. J. Arberry (ed.), *Religion in the Middle East*, Csmbrdge, Cambridge University Press, 1969): Այս երկը յիշուած է որպէս «Հայ եկեղեցին այժմ» (Նիւ Եորք, 1970) (էջ 109):
- ¹⁹ Այսուհանդերձ, Յակոբ Ասատուրեանի *Սերունդները Միացող* (2000) հատորը, օրինակ, որուն կողքին վրայ գրուած է «Թէնրֆլայ, Նիւ Ճըրզի», հեղինակի աշխատութիւններու ցուցակ մը ունի, ուր այդ հատորին եւ զայն նախորդողներուն որպէս հրատարակութեան վայր նշուած է Պէյրութը:
- ²⁰ Այսպէս՝ Յ. Անասեանի *Հայկական Մատենագիտութիւնի երեք հատորները* (Երեւան), *Անդրանիկ Անդրէասեան Հայկական Դասին Նոր Հանգրուանը* (Պէյրութ) եւ *Դասնութեան Բաժակը* (Երեւան), Յակոբ Անտոնեանի *Բիւրեղներ (1912-1920 Պոլիս)*, Ա. Արփինէի *Կեանքի Կատակերգութիւնը* եւ *Պոկուած Ծառեր* (Պէյրութ), Կ. Բամաջեանի *Հայոց Հին Գեղարուեստի Վարպետները* (Փարիզ), Մ. Ս. Գաբրիէլեանի *Հայ Բողոքականութեան Անցեալն Ու Ապագան* (Պոլիս) եւ *Ահնայ Գաւառաբարբառը Եւ Արդի Հայերէն Լեզուն* (Վիեննա), Զ. Գալէմբարեանի *Թոռնիկի Գիրքը* (Պոլիս), *Օրեր Եւ Դէմքեր* (Երուսաղէմ) եւ *Հասկաքաղ* (Երեւան), Մ. Թէօթօրեանի *Յեղին Փառքը* (Հալէպ) եւ *Հայկական Արտասահմանը Եւ Ազգ. Մահմանագրութիւնը* (Պէյրութ), Ս. Թնկրեանի *Կեանքին Պէս* (Պոլիս) եւ *Սահանք* (Երեւան), Ժ. Լիպարիտեանի *Պետականութեան Մարտահրաւէրը* (Երեւան), Լ. Խաչերեանի *Հայ Դպրութեան Պատմութեան Քննական Տեսութիւնի* երեք հատորները (Անթիլիաս), *Համաստեղի Անձրեւ* (Փարիզ), *Քաջ Նազար Եւ 13 Պատմուածքներ* (Գահիրէ), *Աղօթարան* (Պէյրութ), *Այծետոմար* (Գահիրէ), *Առաջին Սէրը* (Պէյրութ), *Երկեր*, Ա. Հատոր (Պէյրութ), *Հայաստանի Լեռներու Սրնգահարը* (Երեւան), *Վահէ Հայկի Լուսաւոր Դէմքեր Մեր Օրերուն Վրայ* (Պէյրութ), Ա. Հայկազի *Կարօտ*, *Երջանկութիւն* (Պէյրութ) եւ *Զորս Տարի Բիւրտիստանի Լեռներուն Մէջ* (Անթիլիաս), Վեր. Աւետիս Հասէսեանի *Կրօնք Եւ Գիտութիւն՝ Քրիստոնէական Հաւատքի Պրիսմակէն* եւ *Աղանդներ՝ Քրիստոնէական Ծշմարտու-*

թեան Պրիսմակէն» (Պէյրութ) Գուրգէն Մխիթարեանի Քառորդ Դար Գրականութիւն (Գահիրէ), Լեւոն Շահոյեանի Տիգրիսի Ափին (Պէյրութ), Արշակ Զօպանեանի Դէմքերու Ա. հատորը (Փարիզ), Կ. Պասմաճեանի Լուսատոյի (Պէյրութ), Շեքարեր (Երուսաղէմ), Վերագրառնում Եմ Իմ Սկիզբը (Երեւան) եւ Անաւարտ Խաղ (Փարիզ), Ա. Ա. Պետիկեանի Գրչանկարներ Պարտիզակ Գիւղին (Փարիզ), Զ. Պտուկեանի Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները (Վիեննա, 1963, ո՛չ թէ Պոստըն, 1962, որ անգլերէն հրատարակութիւնն է), Յ. Վարդիվառեանի Հանդիպումներ. Ա. Հատոր (Պէյրութ), Ներսէս Վերապեանի Երկրորդ Արար (Պէյրութ), Ադան Տարօնեցիի իմբազրած Հարազատ Պատմութիւն Տարօնոյն (Գահիրէ), Արմենուհի Տէր Մանուկեանի Թուականները Կը Նուագեն (Փարիզ, 1968 եւ ո՛չ թէ 1980), Թուրքի Տէր Մինասեանի Հայաստան Միջ-Ցամաքային Ուղիներու Վրայ (Պէյրութ), Յովսէփ Քէչիլեանի Արշալոյսէն Առաջ (Հալէպ), Յ. Քիւրտեանի Գորգը Հայոց Մօտ, Երիզա Եւ Եկեղեցաց Գաւառ եւ Խորայլ Օրի. Պատմա-Քննական Ուսումնասիրութիւն (Վենետիկ), Վ. Օշականի Փախստականը (Անթիլիսա):

Ասոնցմէ զատ, Մեսրոպ Արք. Աշճեանի իմբազրած Դիւան Մեսրոպ Թաղիաթեանը յատուկ պարագայ մըն է: Ներկայացուած է որպէս հրատարակութիւն Արեւելեան Ամերիկայի Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի, Նիւ Եորք, 1979 (էջ 47): Իրականութեան մէջ, գիրքին հրատարակութեան վայրը Նոր Զուղան է եւ հրատարակիչի նշում չունի: Աւելցնենք, ըստ հրատարակութեան գործակից դոկտ. Վազգէն Ղուկասեանի (Նիւ Եորք) տեղեկութեան, որ հատորը տպուած է Պէյրութի «Ալթափրէս» տպարանին մէջ:

²¹ Տե՛ս Անդրանիկ Լ. Փոլատեան, Հերի Ու Բերք, Էնկլլովուտ Գլիֆս (Նիւ Ճորջի), հրատարակչէան Մշակութային Միութեան, 2002, էջ 7-10:

²² «Արտակ Դարբինեանի “Հայ ազատագրական շարժման օրերէն” գիրքը», Ազգ, 1 Հոկտեմբեր 2003:

²³ Զարեանի Նաւը Լէրան Վրայ վէպի պոստընեան հրատարակութեան տուեալներուն մէջ յիշուած «Հր. Վարանդեան» (էջ 44) կապ չունի գիրքին հետ:

²⁴ Արքեանական ցանկին մէջ մտնելով, Քանատահայ անգլիագիր գրագէտ Արա Պալիոգեանը դարձած է հայագիր հեղինակ (էջ 97):

²⁵ Պ. Պ. Աճէմեան, Օրէ Օր (Լոս Անճելըս, G Printing, 1981, 139 էջ) եւ Գոհար Սաղմոսը (Լոս Անճելըս, ա. հ., 1982, 60 էջ), Մ. Ս. Գաբրիէլեան, Ազգային Քաղաքականութիւն Հայոց (Նիւ Եորք, տպ. «Գաբրիէլեան», 1893, 59 էջ) եւ Հայկական Հոգեբանութիւն (Նիւ Եորք, տպ. «Գաբրիէլեան», 1894, 31 էջ), Մ. Գնաճեան, Նեթեցեայները (Ֆրէզնօ, տպ. «Նոր Օր», 1923, 136 էջ), Էբրիեց, Անահիտ Կամ Ամերիկահայ Յիշփոքըրը (Պոստըն, տպ. «Հայրենիք», 1929, 166 էջ), Ս. Մ. Մոցիկեան, Հայուն Միտըր (Նիւ Եորք, 1949, 215 էջ):

²⁶ Հենրիկ Անասեան, Լուսնաւոր (Երեւան, 1990), Գրիգոր Աֆարեան, Առանց Քէնի Եւ Որի (Պէյրութ, 1946) եւ Առաջնորդ Հայերէնէ Յրաններէնէ Զրուցատրութեան (Պէյրութ, 1966), Ս. Մ. Մոցիկեան, Արթնութիւն (Փարիզ, 1914) եւ Տարածուած Ախտը (Պաքու, 1904, թէեւ գրուած է 1951) (էջ 59), Եղիշ Վրդ. Մանճիկեան, Յովհաննէս Օճնեցի (Նոր Զուղա, 1967), Դուք Ինչ Կը Մտածէք (Թեհրան, 1970), Սահակ Պարթեւ Հայրապետ Հայ Դպրութեան Մեծագոյն Հովանաւոր (Նոր Զուղա, 1971):

²⁷ Այլուր դիտել կը տրուի, թէ քալիֆորնիաբնակ ուսուցիչ ու իմբազիր Մինաս Գոճայեան «պատրաստած է» 9 հատոր հայերէնի ընթերցարան եւ հայոց պատմութիւն (էջ 36), բայց չի նշուիր անոնց տպուած ըլլալը:

²⁸ Արծուի Բախչինեան, Հայութիւնը Սկանդինաւեան Երկրներում (Հայ-Սկանդինաւեան Պատմաճշակութային Առնչութիւնները), Երեւան, ա.հ., 2010, էջ 116-117:

²⁹ Gabriella Uluhogian, Bibliography of Armenian Dictionaries, estratto da “Rivista di Studi Bizantini e Slavi” anno 1985, Bologna, Patron Editore, 1987.

-
- ³⁰ Հմմտ. Հ. Արսէն Ղազիկեան, *Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն Եւ Հանրագիտարան Հայ Կեանքի*, Երրորդ պրակ, Վենետիկ, 1912, էջ 1699:
- ³¹ Տե՛ս Հ. Արսէն Ղազիկեան, *Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն Եւ Հանրագիտարան Հայ Կեանքի*, առաջին հատոր, Վենետիկ, 1909-1912, էջ 259, ուր բառարանը յիշուած է որպէս Աւգերեանի 1821ի բառարանին վերատպումը:
- ³² Առաջին անգամ *Հոյս* հանդէսին մէջ 1905-1906ին լոյս տեսած այս բառարանը առանձին գիրքով տպուած է Անթիլիաս (էջ 59)՝ 1957ին եւ 1979ին:
- ³³ Կիմա Կիրակոսեան, «Յ. Նալբանդեան. “Ամերիկահայ գրքի պատմութիւն” եւ “Հայկական բառարանների համառօտ պատմութիւն”», *Նոր Կեանք*, Յուլիս 21, 2011, էջ 38 (ընդգծումները մերն են. Վ. Մ.):